T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İLK KAYNAKLARA GÖRE SIFFÎN SAVAŞI'NDA AMR BİN EL-ÂS'IN ROLÜ

Dilek YETİM

ŞANLIURFA – 2020

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İLK KAYNAKLARA GÖRE SIFFÎN SAVAŞI'NDA AMR BİN EL-ÂS'IN ROLÜ

Dilek YETİM

Danışman

Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ

ŞANLIURFA – 2020

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı 145230011 numaralı Dilek YETİM'in hazırladığı "İLK KAYNAKLARA GÖRE SIFFİN SAVAŞI'NDA AMR BİN EL-ÂS'IN ROLÜ" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 24/11/2020 tarihinde, saat 10:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

24/11/2020

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ	KABUL	
Üye	Prof. Dr. Sayın DALKIRAN	KABUL	
Üye	Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ	KABUL	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

13./01./2020
Prof. Dr. Sevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek ☐Almıştır ■Almamıştır.

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

ELEKTRONİK ORTAMDA YAPILAN YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMASINA ÜNİVERSİTEMİZ DIŞINDAN KATILAN ÖĞRETİM ÜYESİ TUTANAĞI

Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 145230011 numaralı Dilek Yetim'in hazırlamış olduğu "İLK KAYNAKLARA GÖRE SIFFİN SAVAŞI'NDA AMR BİN EL-ÂS'IN ROLÜ" adlı tezi 24/11/2020 tarihinde, saat 10:00'da elektronik ortamda yapılan savunma sonucunda;

☒ KABUL EDİLMESİNE

☐ DÜZELTİLMESİNE*

☐ REDDEDİLMESİNE**

Kanaatine varılmıştır.

Prof. Dr. Sayın DALKIRAN
Jüri Üyesi

* Öğrenciye tezindeki düzeltme ve tamamlamaları yapması için üç (3) ay ek süre verilmesi önerilmektedir.

** Reddedilmesi halinde, jüri üyesi kişisel raporunun sınav tutanağına eklenecektir.

Not: Üniversitemiz dışından tez savunmasına katılan öğretim üyesinin bu tutanağı imzaladıktan sonra ilgili danışman öğretim üyesine tarayıcıdan tarayarak mail adresine gönderecektir.

Anabilim dalı başkanlığınca tez savunmasını izleyen üç gün içinde Enstitüye tutanaklar bir üst yazı ile EBYS üzerinden bildirilir.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Dilek YETİM
Öğrenci Numarası	145230011
Enstitü Anabilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü-Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe)	İlk Kaynaklara Göre Sıffîn Savaşı'nda Amr Bin El-Âs'ın Rolü

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 116 sayfalık kısmına ilişkin, 22/10/2020 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 21'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 6 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22/10/2020

Dilek YETİM

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 22/10/2020

Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ

Danışman

ÖZET

İLK KAYNAKLARA GÖRE SIFFÎN SAVAŞI'NDA AMR BİN EL-ÂS'IN ROLÜ

YETİM, Dilek

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ

Kasım, 2020, 116 Sayfa

İslam Tarihinde Hz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan fitne olaylarının ilki, Cemel Savaşıdır. Bu olayda, başında Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in bulunduğu taraf, Hz. Osman'ın katillerinden hesap sorulmasını istedi. Bunun neticesinde on üç bine yakın sahâbînin öldürülmesiyle sonuçlanan Cemel Savaşı meydana geldi. Cemel Savaşını, Hz. Osman'ı katledenlerin saklandığı ve korunduğu düşüncesini savunan Şam valisi Muâviye'nin Hz. Ali'ye biat etmemesi izledi. Bunun neticesinde Sıffîn Savaşı meydana geldi.

Bu savaş, Hz. Ali'nin ordusu galip gelmek üzere iken, Muâviye'nin safında yer alan büyük bir savaş ve siyaset dâhisi olan Amr b. el-Âs'ın hamlesiyle şekil değiştirdi. Amr b. el-Âs'ın mızrakların üzerine Mushaf takmak suretiyle barış istemesi ve iki taraf arasında uzlaşmanın sağlanması için hakemler atanması (Tahkîm) teklifi ile savaş sona erdi. Hz. Ali tarafının hakemi olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Muâviye tarafının hakemi olarak Amr b. el-Âs tayin edilmiştir. Hakem Olayı'nda siyâsî dehasını konuşturan Amr b. el-Âs, bu esnada bir taktik uyguladı. Bu taktikle Hz. Ali'nin halifelikten azlettirilip, Muâviye'nin halife olmasına sebep oldu. Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanmış siyâsî bir çekişmenin neticesi olan Sıffîn Savaşı, İslam Tarihinde ayrılıkçı düşüncelerin ortaya çıkmasında çok önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Bu olay neticesinde, günümüzde hala ayrılıkçı ve katı düşüncenin sembolü olan Hâricîlik ortaya çıkmıştır.

Gerek Sıffîn Savaşı'nda gerekse Hakem Olayı'nda gelişen olaylarda büyük rolü bulunan Amr b. el-Âs ile ilgili İslam Tarihçilerinin ve İslam Alimlerinin yorumları da birbirinden farklı olmuştur. Kimi tarihçiler olanlardan tamamen Amr b. el-Âs'ı sorumlu tutarak yoğun bir şekilde eleştirirken, kimileri de olanları içtihat

olarak yorumlamışlardır. Bazı alîmler de bu konuda herhangi bir fikir belirtmeyerek sessiz kalmayı tercih etmiştir. Yorumların farklılığında en büyük etkenlerden biri, mezhep farklılığı ve taassubu olduğu gerçeğidir ki bu göz ardı edilemez bir durumdur.

Anahtar Kelimeler: Cemel Vak'ası, Sıffîn Savaşı, Hakem Olayı, Tahkîm, Amr b. el-Âs, Hâricîler.

ABSTRACT

THE ROLE OF AMR IBN AL-'AS IN THE BATTLE OF SIFFIN, ACCORDING TO FIRST SOURCES

YETİM, Dilek

Master's Thesis

Deparment of Basic İslamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ

November, 2020, 116 pages

In Islamic History, the first of the strife events that started with the murder of Uthman is the Battle of Camel. In this case, the party led by A'isha, Talhah, and Zubayr, asked Osman's murderers to be held to account. As a result of this, the Battle of Camel occurred, which resulted in the killing of nearly thirteen thousand companions. The Battle of Camel was followed by the failure of Muawiyah, the governor of Damascus, to pay allegiance to Ali, who advocated the idea that those who murdered Osman were hidden and protected. As a result of this, the Battle of Siffin occurred.

This battle changed shape with the move of Amr ibn al-'As, who was a great war and political genius on the side of Muawiyah, while Ali's army was about to prevail. The battle ended with the proposal of Amr ibn al-'As to demand peace by attaching a Mushaf on spears and to appoint arbitrators (Arbitration) to ensure reconciliation between the two sides. Abu Musa al-Ashari was appointed as the arbitrator of Ali's side, and Amr ibn al-'As was appointed as the referee of the Muawiyah side. Amr ibn al-'As, who spoke his political genius in the arbitrator incident, applied a tactic in the meantime. With this tactic, Ali was removed from the caliphate and Muawiyah became caliph.

The Battle of Sıffîn, which was the result of a political conflict between Ali and Muawiyah, was accepted as a very important turning point in the emergence of separatist ideas in Islamic history. As a result of this event, Kharijites, which is still the symbol of separatist and rigid thought, has emerged today.

The interpretations of the Islamic Historians and Islamic Scholars about Amr ibn al-'As, who played an important role in the events that developed and transformed both in the Battle of Siffin and the arbitrator incident, were also different from each other. While some historians strongly criticize Amr ibn al-'As completely responsible for what happened, some also interpreted what happened as jurisprudence. Some scholars have also preferred to remain silent, not expressing any opinion on this issue. One of the biggest factors in the difference of interpretations is the fact that there are denomination difference and bigotry, which cannot be ignored.

Keywords: Battle of Camel, Battle of Sıffîn, Arbitrator Case, Arbitration, Amr ibn al-'As, Kharijites.

İLK KAYNAKLARA GÖRE SIFFÎN SAVAŞI'NDA

AMR BİN EL-ÂS'IN ROLÜ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI……II

ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ……III

ÖZET.....IV

ABSTRACT.....VI

İÇİNDEKİLER VIII

KISALTMALAR.....XI

GİRİŞ 1

1. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 1

2. HALİFE SEÇİMİ..... 3

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN SONRASI İKTİDAR MÜCADELESİ

1. 1. HZ. OSMAN'A KARŞI AYAKLANMALAR VE SEBEPLERİ 9

1. 2. HZ. OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ..... 13

1. 3. HZ. OSMAN'IN KATİLLERİNİN CEZALANDIRILMASI SORUNU..... 17

1. 4. MUÂVİYE'NİN HZ. ALİ'YE BİAT ETMEMESİ..... 18

1. 5. MUÂVİYE BİN EBÛ SÜFYÂN'IN İKTİDAR MÜCADELESİ 21

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ VE MUÂVİYE'NİN İHTİLAF ETTİKLERİ NOKTALAR VE MÜCADELELERİ

2. 1. CEMEL VAK'ASI 25
2. 1. 1. Hz. Âişe 25
2. 1. 2. Hz. Ali Döneminde Hz. Âişe ve Cemel Vak'ası 26
2. 2. SIFFÎN SAVAŞI 31
2. 2. 1. Amr b. el-Âs'ın Muâviye'ye Biat Etmesi 33
2. 2. 2. Sıffîn Savaşı'nın Başlaması 35
2. 3. TAHKÎM 41
2. 3. 1. Tahkîmin Tanımı ve Tarihçesi 41
2. 3. 2. Tahkîmin Hukuki Dayanağı 43
2. 3. 3. Tahkîm Antlaşması 44
2. 3. 4. Hakem Olayı 51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKEM OLAYINA YÖN VERENLER

3. 1. EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ 60
3. 1. 1. Hayatı 60
3. 1. 2. Müslüman Oluşu 60
3. 1. 3. Askerî ve Siyasî Hayatı 60
3. 1. 4. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hakem Olayındaki Rolü ve Tutumu 64
3. 2. AMR B. EL-ÂS 70
3. 2. 1. Hayatı 70
3. 2. 2. Müslüman Oluşu 70
3. 2. 3. Askerî ve Siyasî Hayatı 72
3. 2. 4. Sıffîn Savaşı ve Hakem Olayı'ndaki Rolü 76

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎLER

4. 1. TAHKÎM OLAYININ DOĞURDUĞU OLUŞUM: HÂRİCÎLİK 83

4. 2. HÂRİCÎLİĞİN DOĞUŞU 83

4. 3. HAKEM OLAYINA HÂRİCÎLERİN TEPKİSİ 85

4. 4. NEHREVAN SAVAŞI 86

4. 5. HÂRİCÎ FIRKALARI 87

4. 5. HÂRİCÎLERİN GÖRÜŞLERİ 88

SONUÇ 94

KAYNAKÇA 97

KISALTMALAR

b. bin

Bs. Basım

Bkz. Bakınız

c. Cild

h. Hicrî

Hz. Hazreti

KSÜ. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

m. Miladî

ö. Ölümü

s.a.v. Sallallahu aleyhi vesellem

Sos. bil. Ens. Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDV Türkiye Diyanet Vakfı

trc. Tercüme

ty. Basım Tarihi Yok

vb. Ve benzeri

vd. Ve diğerleri

yay. Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Tez konumuzun ayrıntılarına girmeden önce bu çalışmamızda yararlandığımız bazı klasik İslam Tarihi kaynaklarının özelliklerinden bahsetmek istiyoruz. Bunlardan bazılarına kısaca değinelim:

Başvurduğumuz eserlerden biri olan İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Sîretü'n-Nebeviyye* adlı kitabı, Hz. Peygamber'in hayatına dairdir. Tamamı zamanımıza ulaşmış en eski kitaptır. İbn Hişâm, İbn İshak'ın (ö. 151/768) kitabını esas almıştır. İbn Hişâm her satır başında: "İbn İshak dedi ki veya şoyle dedi" şeklinde ifadeleriyle onun sozlerini olduğu gibi nakletmektedir. *Sîretü'n-Nebeviyye* birçok defa basılmış, şerh edilmiş ve çeşitli dillere çevrilmiştir.[1]

Faydalandığımız diğer bir eser ise İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) en önemli eseri olarak kabul edilen *Tabakâtü'l-Kebîr*'idir. Tabakât kitapları içerisinde günümüze ulaşan en eski kitaptır. Bu eserde dikkatimizi çeken husus, siyer ve tabakat olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmiş olmasıdır. Bu eserinde İbn Sa'd coğrafî yerlere de yer vererek muhteviyatı zenginleştirmiştir. İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-Kebîr*'i bu alanda en geniş ve en toplayıcı bir eserdir diyebiliriz [2]

Kaynaklarımızdan bir diğeri, Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Târîh* isimli kitabıdır. Bu kitap kronolojik sıraya göre yazılmış tarih kitaplarından günümüze ulaşan ilk örnek eser olarak biliniyor. Eserinde vefat edenleri kaydetmiş, birçok hadis ve din âlimi ile birlikte idareciler'den de bahsetmiştir. Onun tarih kitabında dikkat çekici noktalarından birisi de İslâm tarihinin dönüm noktaları sayılan bazı olay ve durumlara bazen hiç değinmemesi, bazen de sadece ilgili rivayetlere değinip ayrıntılara girmemesidir.[3]

İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) ait olan *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserde, gözlemlediğimiz kadarıyla müellif, Hz. Peygamber'den sonraki halife seçimleri sırasında gelişen olaylara, Sakîfetü Benî Sâide'deki gelişmelerden başlayarak Hz.

[1] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi*, trc. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006).
[2] Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1918).
[3] Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyat Hayyât, *Tarihu Ha1ife b. Hayyat Tercümesi*, trc. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001).

Osman'ın katledilmesiyle sonuçlanan fitnelere, Cemel ve Sıffîn Savaş'larına, Hâricîler'le Hz. Ali arasında geçen olaylara ve dört halife dönemine genişçe yer vermiştir. İbn Kuteybe Emevî ve Âbbasî dönemlerine de bu eserinde yer vermştir.[4]

Ebû Hanîfe Dîneverî'nin (ö. 282/895) tarihî olayları, daha çok İran'la alakalı bilgileri işlediği eseri olan *Ahbârü't-Tıval,* hadiseleri anlatış tarzı bakımından üç bölüme ayrılır. Birinci bölüm, ilk peygamberden son peygambere kadar ki dönemleri ve İslam öncesi Araplar'ın tarihini; ikinci bölüm, İran hükümdarlarının tarihini, ülkenin dinî, ictimaî, politik ve ekonomik yönlerini, ayrıca Sâsânîler ve onların Bizans ve Güney Arabistan'la olan münasebetlerini anlatır. Üçüncü bölüm ise İran'ı ilgilendirdiği ölçüde İslâm Tarihine temas eder[5]

Bu çalışmamızda Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük* adlı eserinden de oldukça faydalandık. Taberî bu eserinde, kişilerin hayatlarına dair bilgi vermiş ve ulaşabildiği haberleri yazmakla yetinmiş ve bunlarla ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Böylece Taberî *Târîhu'l-Ümem'*de bazı istisnalar dışında neredeyse kendi görüş ve düşüncelerine yer vermemiştir. Bununla birlikte ulaştırdığı bilgilerin rivayetlerinin sağlamlılığına isnad zincirini vererek hassasiyet göstermiştir.[6]

İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) en meşhur eseri olan *İkdü'l-Ferîd* de yine bu çalışmamızda çokça faydalandığımız bir eserdir. Birçok değişik konular hakkında bilgi veren bu eser bir genel kültür ansiklopedisi mahiyetindedir.[7]

Diğer bir kaynak eserimiz Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eseridir. Eser iki ana bölümden meydana gelmiştir. İlk bölümünde ansiklopedik tarzda çeşitli konulardan bahsedilmektedir. Peygamberler tarihi, dünya üzerindeki çok bilinen coğrafî yerler, sular, dağlar; bazı hayvan ve bitki türleri, madenler, İslam öncesi bazı milletler, İslâm öncesi Arabistan tarihi kitabın belli başlı konularını oluşturur. İkinci bölümde ise Hz. Peygamber döneminden Abbâsî döneminin bir

[4] Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997).
[5] Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd b. Venend Dîneverî, *Ahbârü't-Tıvâl* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.).
[6] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Tarîhü't-Taberî : Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).
[7] Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd* (Kahire : Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, t.y.).

kısmına kadar olan İslâm tarihi anlatılmış, İslâm dünyası dışındaki tarihten pek bahsedilmemiştir.[8] Biz bu eserde yer alan Sıffîn savaşı ve Tahkîm olayı ile ilgili rivayetlerden istifade etmeye çalıştık.

Yine bu çalışmamızdaki kaynaklarımızdan biri olan *el-Kâmil fi't-Târîh* isimli kitabında İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) lüzumlu gördüğü yerlerde açıklama yapmış, senetlere ve zayıf rivayetlere yer vermemiştir. İbnü'l-Esîr bu kitabında olayları sebep-sonuç bağlamında ele almış, aynı hicrî yılda olan hadiseleri ve vefiyatları ayrı ayrı başlıklar altında belirtmiştir. Öyle ki belli bir zaman diliminin değil, bütün İslâm dünyasının tarihinin yazıldığı bu eser çok zengin bir dökümana sahiptir.[9].

Bu çalışmamızda özellikle çokça istifade ettiğimiz diğer bir kaynak, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseridir. Bu eserde geçmiş ümmetler ve peygamberler, Hz. Peygamber öncesi dönem ve Hz. Peygamberin Mekke ve Medine dönemi hayatı, h. 767 yılına kadarki olayların kronolojik sıraya göre anlatıldığını görmekteyiz. Müellif olayları anlatırken Hz. Peygambere dayandırdığı hadislerle destekler ve hadislerin de kaynağını belirtir. [10]

Çalışmamızda yukarıda saydığımız ilk kaynaklar dışında yakın tarihlerde ve günümüzde kaleme alınmış konumuzla alakalı çeşitli kitap, tez ve makalelerden de istifade ettik. Adem Apak'ın, *Amr b. El-As Hayatı - Şahsiyeti - Devlet Adamlığı* adlı doktora tezi, Sayın Dalkıran hocamızın, *Hâricîlerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet* isimli kitabı ve Ahmet Turan Yüksel'in, *İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffîn Vak'ası* adlı çevirisi yararlandığımız çağdaş çalışmalar arasında yer almaktadır.

2. HALİFE SEÇİMİ

Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için ilk Halifelerin nasıl seçildiklerini bilmek gerekmektedir. Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ebû Bekr, Müslümanlar tarafından ittifakla Hz. Peygamberin halifesi olarak seçildi. Her ne kadar ilk 6 ay içinde Hz. Ali ve bazı sahâbîler çeşitli nedenlerden dolayı biat etmemiş iselerde daha sonra bunların tamamı da biat etmiştir. Hz. Ebû Bekr'in seçiminde

[8] Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher (fî Tühafi'l-Eşrâf mine'l-Mülûk ve Ehli'd-Dirâyât)* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübrâ, 1964).
[9] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002).
[10] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4. Bs (Beyrut: Mektebü Maarif, 1981).

herhangi bir sorun yaşanmamıştı.

Hz. Ebû Bekr'in vefatına yakın bir dönemde Hz. Ebû Bekr vefat edeceğini hissedince birçok sahâbîye danışarak kendisinden sonra Hz. Ömer'i halifeliğe aday olarak gösterdi. Sahâbîler Hz. Ebû Bekr'in bu adayını uygun buldu ve onu da ittifakla halife olarak seçtiler. Böylece ikinci halifenin de seçiminde sorun yaşanmadı.

İkinci halîfe Hz. Ömer, m. 644 yılında hilafet görevini ifa ederken Medine'de Ebû Lü'lüe tarafından suikasta uğradı.[11] Onun başından geçen bu elim durum, Müslümanları üzmüş ve ilerleyen zamanlarda devlet yönetimini olumsuz bir şekilde etkileyebileceği fikrini akıllara getirmiştir. Bunun neticesinde Müslümanların ileri gelenleri, Hz. Ömer'den kendisinden sonra yerine geçecek ve hilafet görevini yerine getirebilecek birini belirlemesini istediler. Ancak O, buna pek taraftar olmadı. Bununla birlikte altı kişilik şûra üyesi belirleyerek onlara, aralarından birini halife seçmelerini önerdi. Teklif ettiği şûra: Hz. Ali, Hz. Osmân, Abdurrahmân b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'tan oluşmaktaydı. Şûra üyelerinden Talha b. Ubeydullah'ın şûranın oluştuğu sıralarda Medine dışında olduğu ve ancak yeni halife seçildikten sonra şehre geldiği gelen rivayetler arasındadır.[12] Hz. Ömer, şûra üyelerine halifenin ölümünden sonra bir seçim yapmaları için üç gün süre verdi. Belirlenmiş olan şûra heyeti, Hz. Ömer'in ölümünden sonra toplandı.[13]

Şura toplantısında ilk önce Abdurrahman b. Avf söz aldı.[14] Bir işte doğru karar almanın önemine değinerek, şûra heyetinin, halkın önderleri konumunda olduğunu, düşmanlarına karşı uyanık olmalarını, hissi davranarak, kişisel intikamlar peşine düşmemelerini, her şeyin bir vakti olduğunu ve her toplumda olduğu gibi onlar için de bir idarecinin gerekli olduğunu ve bundan dolayı aralarından birini seçmeleri gerektiğini söyledi. O, şûra heyetini bozguncuların ve münafıkların tehlikesine karşı uyararak, heva ehlinin sözlerine itibar etmemelerini ve herhangi bir ayrılık fitnesine

[11] Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir (ö.774), *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 4. Bs (Beyrut: Mektebü Maarif, 1981), 7: 137.
[12] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3: 77.
[13] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 84.
[14] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 7: 145.

karşı uyanık olmalarını, herhangi bir bozguncunun nasihatini dinlememelerini ve yol gösterici dost kişilerin sözlerine de muhalefet etmemelerini belirtti. Hilafet görevini aralarından çözüm üretmede daha becerikli, herhangi bir tehlike durumunda kendisine güvenilebilecek, karşılıklı rıza ile aralarından seçilecek olan kişiye devretmelerini ifade etti. Daha sonra Hz. Osman söz aldı. Hz. Osman aralarından birinin bu görevi hakkettiğini dile getirerek, Abdurrahman'ın sözüne muhalefet etmeyeceğine, kendisine destek vereceğine ve buyruklarını yerine getireceğine dair teminat verdi.[15] Ardından söz alan şûra heyetinde bulunan Zübeyr ve Sa'd da Abdurrahman'a muhalefet etmeyeceklerine dair söz verdiler. Bunların ardından Hz. Ali ise "Biz ehl-i beytiz, hikmetin kaynağıyız. İsteyene kurtuluş çaresiyiz. Bu görev bizim hakkımız olmakla birlikte bize verilirse kabul eder, yok eğer verilmezse devemize biner gideriz.[16] Eğer Resûlullah (s.a.v.) bu hususta bizlere bir vasiyette bulunsaydı bu vasiyeti yerine getirirdik ve eğer bu konuda bize bir söz vermiş olsaydı ölene dek bu uğurda mücadele ederdik. İçinizde hakka çağırma işine ve akrabalık bağlarına benim kadar riayet eden ve o davete koşan olmayacaktır. Güç ve kudret ancak Allah'la vardır. Bunu görüp düşünmenizi, söylediklerimi gözardı etmemenizi, tavsiye ediyorum. Öyle ki bu görüşmemizin ardından bu iş için kılıçlar çekilecek, verilen sözlerden dönülecek, bölünerek gruplara ayrılacaksınız. Kiminiz dalalet ehline önderler olacak, kiminiz de cehalet ehline taraftar olacaksınız." dedi.[17]

Daha sonra Abdurrahman b. Avf, kendi aralarından en hayırlısını seçmek üzere kimin seçilme hakkından vazgeçebileceğini sordu ve cevap alamayınca da kendi hakkından vazgeçerek seçme işini üzerine almak istediğini söyledi. Hz. Ali hariç heyetin tamamı Abdurrahman'ın bu önerisini kabul ettiler. Hz. Ali bu konuda uzun süre yorum yapmayınca Abdurrahman ona bu konudaki görüşünü sordu. Hz. Ali, Abdurrahman'dan halife seçiminde hakkaniyetli davranacağına, keyfî ve hissî hareket etmeyeceğine, akrabalığa[18] öncelik tanımayacağına ve ümmete karşı lakayt davranmayacağına dair kendisine söz vermesini istedi. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf: "Siz bana, sözünden dönecek kişiye karşı benimle olacağınıza, sizin için kimi seçersem seçeyim ona razı olacağınıza dair söz verin! Ben de buna karşılık, Ali'nin

[15] Taberî, *Târîh*, 4: 236-237.
[16] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça),* 3: 79-80.
[17] Taberî, *Târîh*, 4: 235-236.
[18] Abdurrahmân, Hz. Osman'ın ana bir kardeşi Ümmü Gülsûm ile evliydi.(İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça),* 3: 78.)

benden talep ettiği şeyler hususunda sözümde duracağıma Allah adına yemin edeyim!" dedi.[19] Böylece Hz. Ali'nin de içinde bulunduğu bu heyet Abdurrahman'dan söz alıp, ona söz verdiler.

Abdurrahman b. Avf hakemlik görevini üstlendikten sonra öncelikle halkın arasına giderek onların halife seçimi konusunda nabızlarını yokladı. Halk çoğunlukla Hz. Osman'ın halifeliğini istiyordu. Daha sonra Hz. Ali'ye giderek: "Sen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) olan yakınlığından, Müslüman olmandaki öncelikten ve dine olan hizmetinden dolayı bu işe kendinin daha ehil olduğunu söylüyorsun. Fakat bu iş senden başka birisine havale edilecek olursa şûra üyelerinden kimi layık görürsün?" diye sordu. Hz. Ali: "Osman" karşılığını verdi. Abdurrahman b. Avf aynı soruyu Hz. Osman'a sorduğunda ondan da "Ali" cevabını aldı.[20] Bu esnada Zübeyr b. Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs da oylarının Hz. Osman'dan yana olduğunu açıkladılar. Rivayetin devamında Hz. Ali: "Adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık bağlarına riayetsizlikten sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir."[21](4/1) ayetini okuyarak Sa'd b. Ebi Vakkâs'a: "Sana şu oğlumun Resûlullah'a olan yakınlığını, amcam Hamza'ya olan akrabalığını hatırlatarak bana karşı Abdurrahman'la birlikte Osman'a yardımcı ve destek olmamanızı dilerim." diyerek onu ikaz etti.[22] Abdurrahman b. Avf, seçimin olduğu gün erken vakitte bu defa Hz. Ali ve Hz. Osman'ı değil Zübeyr ve Sa'd 'ı çağırdı. Zübeyr b. Avvâm geldikten sonra mescidin sonundaki suffa bölümünde kendisine: "Bu konuda Abdülmenâf'ın iki oğlundan vazgeç" diyerek bir uyarıda bulundu. Zübeyr b. Avvâm da oyunun Hz. Ali'den yana olacağını söyledi.[23] Abdurrahman b. Avf "Abdülmenâf'ın iki oğlundan vazgeç" sözüyle Zübeyr b. Avvâm'ın halifenin sadece Haşimoğulları veya Ümeyyeoğulları'ndan çıkabileceğine dair bir düşüncesi varsa bunun yanlış olduğunu, yani bu iki aileye mensup olmayan şûranın diğer üyelerinden bir kişinin de halife olabileceğini vurgulamak istemiştir. Ya da ortam çok hassas olduğu için halife seçiminde akrabalık bağlarının tesirinde kalmamasını söylemek

[19] Taberî, *Târîh*, 4: 236-237.
[20] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Tercümesi*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yay., 1994), 7: 240.
[21] Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 76.
[22] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 74.
[23] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 74-75.

istemiştir. Ardından yaptığı görüşmede, Sa‘d b. Ebî Vakkâs: “Eğer sen kendini bu iş için seçeceksen reyim senindir. Yok, eğer Osman’ı seçeceksen reyimin Ali’den yana olması beni daha çok sevindirir. Gel bu biatı kendine al da gönlümüzü rahatlat” dedi.[24] Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf: “Ben başkasını seçmek üzere bu işten uzak durdum” diyerek Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın teklifini reddetmiştir. Görülen o ki Sa‘d ve Zübeyr Hz. Ali’nin yukarıda belirtilen ayeti öne sürerek yaptığı ikazı dikkate almışlar, her ikisi de daha önce oylarını Hz. Osman’dan yana kullanacaklarını belirttikleri halde bu ikaz üzerine Hz. Ali’den yana kullanmışlardır. Rivayetin devamında da Abdurrahman gördüğü bir rüyadan bahsetmiş ve “Ebû Bekr ve Ömer’in hilafetinden sonra bu işi yüklenecek kimseden insanlar tam bir şekilde razı olmayacaklar” demiştir.[25]

Bu gelişmeleren sonra Hz. Ali ve Hz. Osman arasında geçen seçim Mescid-i Nebevî’de toplanan Muhacir, Ensâr ve askerî komutanlar huzurunda Abdurrahmân b. Avf’ın, Hz. Osmân b. Affân’ı halife olarak ilan etmesiyle sonuçlandı.[26] Seçim sonucu Hz. Ali için tam bir hayal kırıklığı oldu.[27]

Hz. Osman’a biat etmek istemeyen ve bu konuda ısrarlı görünen Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf tarafından şiddetli bir şekilde uyarıldı. O gün tek kılıç sahibi oydu. Şûra üyeleri de Hz. Ali’nin öfkelenmiş olarak oradan ayrılacağını anlayınca, İbn Avf’a katılarak: "Seninle vuruşmamızı istemiyorsan biat et" dediler. Bunun üzerine Hz. Ali ayrılmaktan vazgeçerek, Hz. Osman’a biat etti.[28] Aynı gün Müslümanlar mescide gruplar halinde gelerek şûra üyelerinin de bulunduğu bir ortamda Hz. Osman'a biat ettiler.[29] Farklı eyaletlerden gelenler de ilk defa yapılan bir uygulamayla seçilen yeni halifeye biatlerini bildirdiler.[30] Hz. Ali, şûra başkanı olan Abdurahman b. Avf’ın halife ilan ettiği Hz. Osman ile olan akrabalığını biliyordu. Aburrahmân, Hz. Osman’ın ana bir kardeşi Ümmü Gülsûm ile evliydi.[31] Bundan dolayı Abdurrahmân’ın şûra başkanlığını ancak tarafsız kalma karşılığında kabul

[24] İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça),* 3: 75.
[25] Taberî, *Târîh*, 4: 236-237.
[26]İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 147.
[27] İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 1: 489.
[28] Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belazürî, *Ensâbü’l-Eşraf = Ansab al-Asraf* (Beyrut: Klaus Schwarz Verlag, 2002), 7: 7: 128.
[29] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 147.
[30] İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh.*, 79.
[31] İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 78.

etmişti. Bu seçimde Hz. Osman'ın Hz. Ali'ye tercih edilmesindeki en büyük etken, yeni seçilecek halifenin Ku'ran ve Sünnet ile birlikte önceki iki halifenin uygulamasını devam ettirip-ettirmeyeceği noktasında vereceği söz olmuştur. Hz. Ali bu hususta kesin bir söz vermezken, Hz. Osman ise istenen bu sözü vermişti.[32] Taberî'nin rivayetinde Hz. Ali'nin böyle bir söz vermesinde Amr b. el-Âs'ın rolü olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda şûra görüşmelerinin devam ettiği günlerde Amr b. el-Âs, Hz. Ali'ye gelmiş ve ona: "Abdurrahman çok gayretlidir. Eğer sen bu konuda çok kararlı olduğunu gösterirsen o bu görevi sana vermekten vazgeçecek. Fakat gücünün elverdiği ölçüde yapacağını söylersen bu görevi sana verecek" demiştir. Daha sonra Hz. Osman'ın yanına gelmiş ve Hz. Ali'ye söylediklerinin tam tersini söyleyerek: "Eğer bu işte kararlı olduğunu gösterirsen Abdurrahman mutlaka sana biat edecektir" demiştir. Hz. Osman da bunu kabul etmiş ve gerekeni yapmıştır.[33]

Halifeliği süresince Hz. Osman'ın, akrabalarına göstermiş olduğu ayrıcalık ve yönetimde görev verdiği akrabalarının yaptığı bazı haksız uygulamalar, halk arasında bir hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir. Bu rahatsızlıklar Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar giden sürece zemin oluşturmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesi ve akabinde gerçekleşen malum olaylar, İslam Tarihinde ilk defa bir hilafet sorununun ortaya çıkmasına ve iktidar mücadelelerinin başlangıcına neden olmuştur.[34]

[32] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 241.
[33] Taberî, *Târîh*, 4: 236-237. (Burada şu hususu belirtmekte fayda var: Taberî, kendisine ulaşan rivayetleri olduğu gibi tarafsız bir şekilde aktaran bir tarihçidir. Şayet Amr b. el-Âs'ın böyle bir özelliği olsaydı, Hz. Ali'nin bunu bilmesi gerekirdi ki, bunu bilmemesi Hz. Ali için bir noksanlık olarak kabul edi
lir. Bu yüzden bu rivayetin doğru bir rivayet olarak kabul edilmesi pek mümkün görünmemektedir.)
[34] Taberî, *Târîh*, 4: 256.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN SONRASI İKTİDAR MÜCADELESİ

1. 1. HZ. OSMAN'A KARŞI AYAKLANMALAR VE SEBEPLERİ

İslâm âmme hukukunda halifeye hayatta kaldığı müddetçe görevine devam edebilme hakkı tanınmış, süresi belli bir zamanla sınırlandırılmamıştır. Buna göre, seçilen halifenin görevi normal olarak ölümü veya kendi iradesiyle geri çekilmesiyle sona erer. İslâm hukukçuları, bu iki durum dışında, adalet sıfatını kaybeden veya bedeninde görevini sürdürmeye engel olacak eksiklikler oluşan devlet başkanının, ehlü'l-hal ve'l-akd olan kimseler tarafından azledilebiceğini kabul etmişlerdir.[35]Bu sebeple Hz. Osman, İslam tarihinde henüz sağlıklıyken adalet sıfatını kaybettiği gerekçesiyle görevi bırakması istenen ilk devlet başkanıdır. Hz. Osman'ın istifasının ve görevden alınması durumunun gündeme getirilmesi, oldukça dikkat çekici bir durumdur. Çünkü İslam Tarihinde bu bir ilktir.[36]

Hz. Osman'ın halifelik dönemini, tarihçiler iki kısma ayırırlar. Bunlardan ilki sessiz ve başarılı geçen ilk altı yıllık süreçtir (m. 644-649). İkinci dönem ise İslam Tarihinin ilk büyük fitnesinin yaşandığı karışıklık dönemi (m. 650-656) olarak adlandırılan süreçtir. İlk altı yıl içinde yönetimden bazı şikâyetler görülse de bunlar probleme dönüşmemiştir. Onun yumuşak bir mizaca sahip olması, halkı tarafından değer görmesine vesile olmuştur. Hatta Hz. Osman'ın bu yıllarda halk tarafından Hz. Ömer'den daha **ç**ok sevildiği gelen rivayetler arasındadır.[37] Ancak, Hz. Osman'ın yönetiminden ciddi şikâyetlerin gelmeye başlandığı ve buna bazı olumsuzlukların da eklendiği, günümüze kadar gelen kanlı fitne hareketlerinin başladığı dönem ise ikinci dönemdir. Bu dönemde baş gösteren fitneler, Hz. Osman'ın öldürülmesiyle ve ardından Cemel ve Sıffîn Savaşlarıyla devam etmiştir. Bu ilk fitne, Müslümanların fırkalara bölünmesinin temelini oluşturmakla birlikte, aynı zamanda İslâm Tarihinin en ihtilâflı meselesi olma özelliğini de taşımaktadır.

Hz. Osman'ın veya valilerinin bazı uygulamaları, halifeliğinin ikinci

[35] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye Tercümesi*, trc. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 19-20.
[36] Hayyât, *Tarihu Ha1ife b. Hayyat Tercümesi*, 211.
[37]Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, trc. Abdullah Yıldız v.dğr., 2. Bs (İstanbul: Siyer Yay., 2015), 3: 68.

yarısından itibaren birçok kesimin rahatsızlığına ve şikâyetlerine sebep olmuştur. Hz. Osman'ın önemli devlet görevlerine akrabalarını getirmesi, kendisinin ve valilerinin yapmış olduğu bazı faaliyetler, muhalif duranların eleştirdiği en önemli hususlar arasındaydı.[38]Onun önemli valiliklere ve yönetimdeki üst kademelere, yakın akrabalarını tayin etmesinin sebebi, idarede birlik ve uyumun sağlanması idi.

Hz. Osman'ın eleştrildiği en önemli faaliyetlerden biri de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sürgün ettiği, kendisinden önceki iki halifenin de geriye dönmesini kabul etmedikleri Hakem b. Ebi'l-Âs'ı, yanına alıp barındırmış olmasıdır (h. 25/645-646).[39] Ayrıca Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine göreve getirmiş olduğu Sa'd b. Ebi Vakkas'ı henüz senesi dahi dolmamışken Kûfe valiliğinden alıp, yerine aynı anneden kardeşi Velid b. Ukbe'yi vali olarak atamıştır.[40] Velid b. Ukbe'nin atanmasına sinirlenen Sa'd b. Ebi Vakkâs: "Bu görevleri artık bir saltanat haline getirdiğinizi görüyorum"[41] diyerek kendisine tepki göstermiştir.

Hz. Osman dönemi devlet yönetiminde, önemli görevlerden biri de Mısır'ın yönetimiydi. Hz. Osman, Mısır'ı yöneten ve aynı zamanda buranın fatihi olan Amr b. el-Âs'ı, h. 27'de görevinden azletti[42] ve yerine kendisinin süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i tayin etti.[43] Bu sebeple Hz. Osman ile Amr b. el-Âs'ın arası açıldı.[44] Yine Hz. Osman'ın, yaptığı atamalardan bir tanesi de, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra valiliğinden azledip h. 29/649 onun yerine dayısının oğlu Abdullah b. Amîr'i tayin etmesiydi.[45] Bu değişiklikler sonucunda devletin bütün idarî basamakları Ümeyyeoğulları'nın eline geçmiş oluyordu.[46] Hz. Ali ve diğer ileri gelen sahâbîlerin de hoşuna gitmeyen bu uygulamalar, ayrıca hata yaptıkları zaman halifenin valilerini uyarmaması ve onlara önemli mal bağışlarında bulunması bu konudaki şikâyetleri daha da arttırdı. Kureyş içinde Emevî-Hâşimî rekabetini gündeme getiren bu uygulama, Kureyş dışındaki kabile liderlerinin de rekabet

[38] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 156-157.
[39] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdûddîn Abdisselâm İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986), 6: 265-269.
[40] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 6: 39.
[41] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 88.
[42] Hayyât, *Tarihu Ha1ife b. Hayyat Tercümesi*, 199; İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 248.
[43] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 249.
[44] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 95.
[45] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 2: 604; Taberî, *Târîh*, 2: 491.
[46] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 85.

duygularını tahrik etmiştir.[47]

Bu gelişmeler neticesinde, İslam fetihlerinde büyük yararları olan kabilelerin bir arada yaşadığı Kûfe'de, Hz. Osman yönetimine karşı ilk ciddi muhalefet ortaya çıktı. Kabile liderlerinin iddiasını güçlendiren etkenler, valilerin birtakım söz ve icraatları olmuştur. Kûfe valisi Velîd b. Ukbe, h. 30/650 yılında bir cinayetin fâillerine kısas uygulaması yüzünden, katillerin yakınlarının düşmanlığına hedef olmuştur. Bu şahıslar, içki içmekle suçladıkları valiyi, tuttukları şahitlerle iddialarını halifenin önünde ispat ederek, valiye had uygulanıp görevden alınmasını sağlamışlardır.[48] Yeni atanan vali Saîd b. Âs'ın: "Sevâd-ı Irak, Kureyş'in bahçesidir"[49] sözünü bir ortamda söylemesi, Hz. Osman'ın temsil ettiği Kureyş egemenliğini hedef alan kabilecilik hareketini adeta tetiklemiştir. Valinin bu sözü orda bulunanlardan Eşter en-Nehaî'yi (ö. 37/657) sinirlendirmiştir: "Allah'ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu araziler nasıl Kureyş'in çiftliği oluyor?" diyerek başlattığı tartışmadan sonra olaylar devam edip büyüyünce olayın elebaşları, halkı isyana teşvik etme suçlamasıyla, Dımaşk'a Muâviye'nin yanına Hz. Osman'ın emriyle sürgüne gönderildiler[50] (h. 33/653). Kabilecilik fitnesini sürdürmeye devam ettikleri için ordan da sürülen bu şahıslar, daha sonra halifeden izin alıp tekrar Kûfe'ye döndüler. Bu şahıslar halife aleyhindeki propagandalarını daha da hızlandırarak, Irak'ın ikinci büyük merkezi Basra'da da bu hareketlerinin yankı bulmasına neden oldular. Bu faaliyetlerden en az etkilenen merkezlerden biri Suriye olmuştur. Burada, Müslümanların ilklerinden sayılan Ebû Zer el-Ğıfari[51] (ö. 32/653) adlı sahâbî, Muâviye'nin bazı harcamalarını ve Müslümanları ihtiyacı dışındaki mallarını Allah yolunda harcamayıp yığdıkları konusunda eleştirmiştir. Bu eleştiriler zenginler aleyhine bir hareketin başlamasına yol açmıştır. Muâviye'nin şikayeti üzerine Hz.

[47] Bu atamaların yapıldığı bölgelerin hemen hepsinde ileriki yıllarda sorunlar ortaya çıkmaya başlayacak ve süreç isyan hareketlerine dönüşecektir. Nitekim Kureyş'e mensup olmayan, Abdulkays, Rebia, Ezd, Kinde, Temim, Huda'a gibi Arap kabileleri İslam'a daha sonra katılmış olmalarına rağmen İslamî fetihlere büyük katkı sağlamışlardı. Bu kabileler, yönetimde artık kendilerinin de söz sahibi olmalarının zamanının geldiğini dile getirmeye başladılar ve Hz. Osman'ın atamış olduğu valileri açıkça kötülemeye onları azletmesi yönünde ondan talepte bulunmaya başladılar.
İsmail Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37: 108-109.
[48] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 256.
[49] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 7: 32.
[50] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 144-145.
[51] Ebû Zer el-Gıfârî, İslam'ın ilk yıllarında İslamiyete girmiştir. Asıl adı Cüneb b. Cüdane olan bu sahabi, Peygamberimizi İslam selamıyla selamlamlayan ilk kişidir. Kendisinin fazilet ve üstünlüğüne dair birçok hadis rivayet edilmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 8: 271-272.

Osman tarafından Medine'ye çağrılan Ebû Zer, hilâfetin dünyevî bir güç olarak kullanılmasından endişe ettiğini belirterek tenkitlerine devam ettmiştir. Ebû Zer tenkitlerini devam ettirince kendi isteğiyle Rebeze'ye[52] gönderilmiştir. Bu konuda onun zorla gönderildiğini iddia edenler de olmuştur.[53]

Huzursuzluğun diğer önemli bir merkezi olan Mısır'da da Halife Osman ve Vali Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'e (ö. 36/656-657) karşı şiddetli bir muhalefet başlamıştı. Muhalefetin öncülüğünü, babasının ölümünden sonra Hz. Osman'ın himayesinde büyüyen ve istediği valiliğe atanamayan, bunun üzerine gidip Mısır'a yerleşen Muhammed b. Ebû Huzeyfe (ö. 36/657) ile Hz. Ali'nin yanında büyüyen Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 38/658) sürdürüyordu.[54] Hz. Osman zamanında Hicaz'da ortaya çıkan Abdullah b. Sebe'nin[55] Basra, Kûfe ve Suriye'de bir süre kaldıktan sonra Mısır'a gelmesiyle muhalefetin birinci merkezi burası oldu.[56] Bu dönemden itibaren Abdullah b. Sebe ve ekibi tarafından organize edildiği anlaşılan Basra, Kûfe ve Mısır'daki muhalif gruplar, onun talimatlarıyla birbirleriyle mektuplaşarak Hz. Osman'ı ve valilerini, dinin buyruklarını çiğneyerek zulüm yaptıkları iddiasını ileri sürerek halkı yönetime karşı isyana teşvik etmeye başladılar.[57] Halkın huzurunda okunan bu mektuplar Medine'ye de gönderiliyordu.

Öte yandan Abdullah b. Sebe'nin, Hz. Ali'nin, Hz. Muhmmed'in (s.a.v.) vasîsi olduğu iddiasını ortaya atarak halifeliğin onun hakkı olduğunu savunduğu, bu hakkı gasp eden Hz. Osman'ın yerine onun geçirilmesi gerektiğini ileri sürerek yönetim aleyhine propagandalara devam ettiği de gelen rivayetler arasındadır.[58] Valilerin icraatları konusundaki şikayetler artınca, Hz. Osman valiler hakkındaki şikayetleri araştırmak için birer müfettiş gönderdi. Müfettişlerden gelen raporların

[52] Medine'ye 3 mil-yaklaşık 5 km- uzaklıkta Mekke yolu üzerindeki bir su kenarında bulunan, zaman zaman Gıfar kabilesinin çadır kurup oturduğu yerin adıdır. Abdullah Aydınlı, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 266-269.
[53] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 4: 226-227; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhü'l-Medîneti'l-Münevvere : Ahbârü'l-Medîneti'l-Münevvere* (Cidde: Dârü'l-İsfahani, 1973), 1037.
[54] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 164; İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 282.
[55] Abdullah b. Sebe, Yahudi asıllı olup Hz. Osman zamanında Müslüman olmuştur. İslam dünyasında ilk fitnenin ortaya çıkmasında yegane âmil olduğu söylenen ve yakın zamanlara kadar Şîîliğin kurucusu olarak kabul edilen isimdir. Ayrıca onun hayalî bir şahsiyet olduğu da iddia edilmiştir. Geniş bilgi içi bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2011), 87.
[56] Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Naciye Minhum* (Kahire: :Mektebe'tü't Tevfikiyye, 1948), 16.
[57] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 160.
[58] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 159.

olumlu olması, olayların ve fitnenin daha da büyümesine ve müdahalede geç kalınmasına sebep olmuştur.[59]

Şikayetlerin artması üzerine Hz. Osman, valileri bizzat çağırarak söylenenlerin doğru olup olmadığını öğrenmek istedi. Tecrübesinden yararlanmak üzere daha önce görevinden azlettiği halde bu toplantıya çağırdığı Amr b. el-Âs, Hz. Osman'ı, Hz. Peygamberin sünnetine uymaması nedeniyle ağır bir dille eleştirdi.[60] Ona göre illerde olumsuzlukların en önemli nedeni, Halife Osman'ın Ümeyyeoğullarını gözetmesi ve akrabaları olan valilerle yöneticilerin başına buyruk hareket ederek halkı bıktırması yatıyordu. Hatta Amr, daha da sert çıkarak halifeye: "Ey Osman! Sen bu ümmetin boynuna bindin. Ya adil ol, ya da görevi bırak! Eğer bunu yapmayacaksan, büyük bir kuvvetle bu işe sarıl, emirlerini uygulat" dedi.[61] Bu tepkiye kızan Halife, Amr b. el-Âs'ı oradan uzaklaştırdı.[62]

1. 2. HZ. OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Hz. Osman'ın asiler tarafından kuşatma altına alınmasıyla ilgili birçok haberin yer aldığı İslam Tarihi kaynaklarında bazı İslam tarihçilerinin bu dönemle ilgili rivayetler arasında ilişki kurma adına kendi düşüncelerini de ortaya koyduklarına şahit olmaktayız. Hz. Osman'ın evinin muhasara altına alınmasını vilayetlerden gelen isyancılarla başlatarak farklı aktarmaktadırlar.[63] İsyancı gruplar vilayetlerden gelerek Hz. Osman ile konuşurlarken, Hz. Osman'a, silahlı bir grubun geldiği haber verildiğinde, onlarla konuşması için Amr b. el-Âs'ı gönderdi. Diğer bir rivayette ise Hz. Ali'yi gönderdiği bildirilir.[64] Amr, minbere çıkarak insanların huzurunda konuşmaya başladı. Allah'a hamd ve peygamberine salatü selamdan sonra şöyle devam etti: "Allah Teala, Resûlullah'ı rahmet ve dostluk için gönderdi ve o da güzellikle, nasihatle ve hikmetle Allah için cihad etti. Sizce de öyle değil midir? diye sorunca orada bulunanlar tasdik ettiler. Amr, Allah, peygamberine mükâfatların en hayırlısını versin, dedi ve devam etti: "Onun ardından bu ümmete oldukça adilane hükmeden merhametli bir adam (Ebû Bekr Sıddık) halife oldu, değil mi?" Ordaki

[59] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 160.
[60] Taberî, *Târîh*, 4: 333.
[61] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 167.
[62] Taberî, *Târîh*, 5: 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 95.
[63] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 165-166; İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 291.
[64] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 282.

insanlar Amr'ın bu sözlerini de tasdik ederek: "Evet Allah onu da hayırla mükafatlandırsın" dediler. Amr sözlerine devam ederek: "Daha sonra da öyle biri halife oldu ki, onun için toprak hazinelerini açığa çıkarmıştı (Ömer b. Hattab) ve dünyadan ayrıldığı halde kılıcı hala doğruluktan yana olandır, bu böyle değil mi?" dedi. Hazır bulunanlar: "Evet, Allah onu da hayırla mükâfatlandırsın" dediler. Amr sözlerine devam ederek, sonra halifeliğe geçen Hz. Osman hakkında ise: "Sizler onu yanlış işlerinden dolayı uyardığınız halde o da size hep birşeyler ileri sürdü ve devamlı olarak yanlış uygulamalarını savundu. Siz bunlardan ötürü ona sabredin, nice küçük şeyler vardır ki, büyümüştür. Nice zayıflar da vardır ki kuvvetlenmiştir. Ümid ederim ki bir işin geciktirilmesi öne alınmasından daha hayırlıdır" dedi ve minberden indi. Bu konuşmadan sonra Ümeyyeoğullarından bir kısmı Hz. Osman'ın yanına giderek: "Kim seni Amr'ın kötülediği kadar kötülemiştir?" diye, sordular. Hz. Osman Amr'a: "Ey Nabiğa'nın oğlu, vallahi insanların bana karşı olan nefretini daha da artırdın" dedi. Amr da: "Vallahi senin hakkında bildiğim güzel şeyleri söyledim. Ümmetin omuzlarına yük oldun, insanlar da senin yükünü taşıdılar. Eğer adil bir halife olmayacaksan hilafeti bırak"[65] dedi. Bunun üzerine Halife Hz. Osman: "Ey Nabiğa'nın oğlu, seni Mısır valiliğinden azlettiğim günden beri zırhın bitlenmiş"[66] diyerek karşılık verdi.

Mısır'dan gelen muhalif gruplar özellikle Hz. Ali tarafından ikna edildikten sonra[67] geri dönerlerken biraz yol aldıktan sonra deve üzerinde yolculuk yapan şüpheli bir şahıs dikkatlerini çekti ve hemen üzerini aradılar. Bu şahsın üzerinden çıkan mektupta: Halife Hz. Osman'dan, Abdullah b. Sa'd'a: "Bu grup senin huzuruna çıktığında onların ellerini ve ayaklarını kes!" ifadeleri yazılıydı. Bu muhalif grubun başını çeken Muhammed b. Ebû Bekr, Muhammed b. Ebû Huzeyfe, Kinane b. Bişr, İbn Udeys el-Belvî ve beraberindekiler Mısır'a gitmekten vazgeçerek, Medine'ye dönüp, Hz. Osman'ı hilafetten indireceklerine dair yemin ettiler.[68] Kûfe ve Basra grupları da olanlardan haberdar olunca onlarla birleşmek üzere geri döndüler.

Medinelilerin çoğu Hz. Osman'ın asiler tarafından öldürülebileceğine ihtimal

[65] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 262.
[66] Taberî, *Târîh*, 4: 360.
[67] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 283.
[68] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 271.

vermedikleri için kuşatmanın ilk günlerinden itibaren mecbur kalmadıkça dışarı çıkmayarak evlerinde kaldılar.[69] Bundan dolayı asiler Medine'ye hep birlikte hücum ettiler. Medine sokaklarını tekbir sesleri sarmıştı. Abdullah b. Mesûd'un kabilesi olan Huzeyl ile müttefikleri olan Zühre oğulları, Ammâr b. Yâsir'in kabilesi olan Mahzum oğulları ile müttefikleri, Ebû Zerr'in kabilesi Gıfâr oğulları ile müttefikleri ve Muhammed b. Ebû Bekr'in kabilesi Teym b. Mürre oğullarının da aralarında bulundukları muhalifler, halife Osman'ın evini kuşatma altına aldılar ve kendilerine karşı saldırıda bulunmayacak olanlara da zarar vermeyeceklerini ilan ettiler.[70]

İşin ciddiyetini farkeden Hz. Osman, diğer illerdeki valilerine mektuplar göndererek isyancılara karşı onları yardıma çağırdı.[71] Bu çağrı üzerine Kûfe, Basra, Mısır ve Şam'da bulunan sahâbîden ve tabiinden birçok kişi Hz. Osman'a yardımda bulunmaları için halkı teşvik ettiler. Bazı kimseler muhaliflere karşı halifeye yardım etmenin bugün meşrû olduğunu belirterek, muhasaracılara karşı harekete geçilmediği taktirde sonrasında yapabilecek birşey kalmayacağını belirtiyor, halkı işgalcilere karşı harekete geçirmeye çalışıyorlardı.[72] Bunun üzerine Kûfe'den Ka'ka b. Amr (ö. 40/660) komutasında yardımcı bir kuvvet Hz. Osman'a yardım etmek üzere yola çıktı. Ayrıca Şam'dan, Mısır'dan ve Basra'dan yardımcı birlikler yola koyuldu.[73] Hz. Osman, bu olaylar gerçekleşirken halka namaz kıldırdı ve sonra minbere çıkıp bir hutbe vererek isyancılara seslendi ve onları bu yaptıklarından vazgeçirmek için Hz. Peygamber'in hadisleriyle lanetlendiklerini ifade etti. Muhalifler, Hz. Osman'ı desteklemek için ayağa kalkıp konuşanlara engel oldular. Daha sonra, halkı mescidden dışarıya çıkardılar ve sonra Hz. Osman'ı bayıltıncaya kadar dövdüler. Halife baygın olarak evine taşındı.[74]

Mescitte dövüldükten sonra evine götürülen Hz. Osman'a, Hz. Ali, Talhâ ve Zübeyr geçmiş olsun ziyaretinde bulunarak üzüntülerini bildirdiler. Bu ziyaret esnasında Hz. Osman'ın evinde bulunan Ümeyyeoğulları'ndan birtakım kimseler Hz. Ali'ye: "Ey Ali! Bizi mahveden sensin! Müminlerin Emirin'e bunun yapılmasını sen istedin! Vallahi yemin olsun ki eğer istediğine ulaşırsan dünyayı sana dar ederiz!"

[69] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 181.
[70] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 288.
[71] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 177.
[72] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 286.
[73] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 3: 77-78.
[74] Taberî, *Târîh*, 4: 353-365.

dediler. Ümeyyeoğullarının bu sözlerine kızan Hz. Ali ve yanındakiler ziyaretten sonra evlerine çekildiler.[75]

Bu arada kuşatma devam ederken şehirde sayıları oldukça artmış bulunan köleler ve bedevîler de isyancılara katıldılar. Hac döneminin sona ermesi sebebiyle Mekke'den çok sayıda insanın Medine'ye geleceğini tahmin eden isyancılar, diğer illerden gönderilen askerî birliklerin yaklaştığını da duyunca acele ettiler. Kuşatmanın son gününde genç sahabîlerin koruduğu Hz. Osman'ın evinin kapısını yaktılar.[76] Asiler, çarpışmalar esnasında yaralanan Hasan b. Ali ve Mervan b. Hakem'in Haşimoğulları ve Ümeyyeoğullarını kızdırabileceğini düşünerek endişeye düştüler. Bunun üzerine halifenin evine girmek için bitişik olan Amr b. Hazm'ın evini seçtiler. Hz. Osman'ı öldürmek üzere seçilen katil adayı halifenin yanına girdi. Olayların İslam açısından değerlendirmesini yapan halife Hz. Osman, bu şahsı suçsuz olduğu konusunda ikna etti. Bu şahsın girişimi de sonuçsuz kaldı. Bu defa Kureyş'ten bir katil adayı seçildi. Sonuç yine değişmedi. Muhammed b. Ebû Bekr, Hz. Osman'ın yanına giren ve onu öldürmeyenlerin sonuncusuydu. Onu, karşısında gören Hz. Osman, ona: "Sana yazıklar olsun, sen Allah'a karşı geliyor, ona mı kızıyorsun? Benim sana karşı işlediğim bir hata ya da yaptığım bir haksızlık mı var?" diyerek üzüntüsünü belirtti.[77] Muhammed b. Ebû Bekr, Hz. Osman'ın sakalından tutarak: "Allah seni rezil etsin ey Na'sel[78]" deyince, Hz. Osman: "Ben Na'sel değilim, ben Osman'ım ve mü'minlerin emiriyim" şeklinde karşılık verdi. Muhammed b. Ebû Bekr şöyle devam etti: "Ne Muâviye, ne de İbn Âmir sana yaramadı, sana mektuplarının da bir faydası olmadı. Haydi gelip seni kurtarsınlar bakalım." Hz. Osman şöyle cevap verdi: "Senin bana karşı yaptığın bu tavrı baban olsaydı bana asla yapmazdı."[79] Bunun üzerine Muhammed b. Ebû Bekr: "Eğer babam senin yaptığın bu işleri görseydi hilafetini reddederdi. Şu anda sana sakalını tutmaktan daha fazlasını yapmak istiyorum" deyince, Hz. Osman ona: "Senin bu yaptıklarına karşı Allah'a sığınıp ondan yardım dilerim" demek suretiyle karşılık

[75] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 168.
[76] Taberî, *Târîh*, 4: 389-392.
[77] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 185-186.
[78] İsyancılar Hz. Osman'a "Na'sel" lakabını takmışlardı ki bu "ahmak" anlamına gelmaktedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 185.
[79] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 302.

verdi. Muhammed b. Ebû Bekr bunu duyunca onu bırakarak dışarı çıktı.[80]

Asilerden Kuteyre, Sevdan b. Hımran ve el-Gâfikî isimli şahıslar Muhammed b. Ebû Bekr'in, Hz. Osman'ı öldürmeyip yanından çıktığını görünce içeri girdiler. Hz. Osman'a elinde bulunan demirle sertçe vuran el-Gâfikî, Kur'an-ı Kerim'i de tekmeledi. Diğer yandan halifenin karısı Naile, Hz. Osman'ı öldürmek üzere kılıcını indiren Sevdan b. Hımran'a engel olmak isteyince parmaklarından oldu. Sevdan, bu darbeyle Hz. Osman'ı da öldürdü.[81] Hz. Osman'ı Sevdan'nın değil Kinane b. Bişr'in öldürdüğü de gelen rivayetler arasındadır.[82]

Kan dökülmemesi adına sahâbîlerin ortaya koymuş oldukları bütün bu iyi niyetli girişimlerine rağmen taraflar arasında bir orta yol bulunamadı ve sonuçta kuşatmanın ardından Hz. Osman h. 35/656 tarihinde seksen altı yaşındayken şehit edildi.[83]

1. 3. HZ. OSMAN'IN KATİLLERİNİN CEZALANDIRILMASI SORUNU

Müslümanları uzun yıllar sonu gelmeyen iç karışıklıklara sevkeden en önemli etken, Hz. Osman'ın öldürülmesiydi. İki ay devam eden isyan hareketleri halifenin şehit edilmesinden sonra beş gün daha sürdü. Başkentte Hz. Osman'ı öldürenlerin de aralarında bulundukları isyancılar hakimdi. Artık yeni halifeyi seçme vakti gelmişti. Sahâbenin ileri gelenlerinden Talha ve Zübeyr'in kendilerine yapılan halifelik teklifini reddetmeleri[84] üzerine Medine halkını toplayan asiler en kısa sürede Hz. Ali'yi halife seçip biat etmelerini istediler ve ona biat ettiler. Medine halkı, Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması şartıyla biat etti.[85] Yeni halife artık Hz. Ali'ydi. Ortada belirli bir katilin olmayışı, sayıları binleri bulan bir kalabalığın: "Osman'ı hepimiz öldürdük" demeleri, halifenin şehre tamamen hâkim durumda olan isyancılarla hemen başa çıkamayacağını açıkça gösteriyordu. Bundan dolayı yeni halife ortalığın yatışmasını beklemeye karar verdi. Bu kararı almasındaki etken ise kendisine sadece Medine'de biat edilmiş olması ve diğer vilayetlerin henüz

[80] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 186.
[81] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 303.
[82] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 3: 73-74.
[83] Taberi, *Tarihü't-taberi*, 2: 689.
[84] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 366.
[85] Taberî, *Târîh*, 5: 330.

fiili olarak biat etmemesiydi. Diğer taraftan Hz. Ali'nin isyancıların suç ortağı olduğunu düşünen Şam valisi ve aynı zamanda Hz. Osman'ın akrabası olan Muâviye, kendisini halifeye biat için gönderilen elçiye red cevabı vermiş ve Osman'ın kanını dava edeceğini söylemişti.[86]

Hz. Ali, halife seçildikten sonra müslümanlar üç gruba ayrılmıştı. Hz. Osman'ın öldürülmesine karşı olup katillerinin cezalandırılmasını isteyenler bu gruplardan biriydi ve bu grub Şîatü Osman ya da Osmanîyye olarak adlandırılıyordu. Siyasî içerikli olan bu adlandırmaya sahip Osman taraftarları, farklı eğilimlere ve görüşlere sahip insanlardan oluşuyordu. Bunlar yeni halifeye karşı tutum geliştirmede birbirlerinden farklı tavırlar sergiliyorlardı. Bunların büyük bir kısmı eyalet merkezlerinde oturmakta olup, Hz. Ali'ye karşı farklı davranışlar gösteriyorlardı. Bir kısmı da durumun açığa çıkmasını beklemeyi tercih etmişlerdi. Şam ve Basra'da bulunan bazı Hz. Osman yanlısı kişiler, Hz. Ali döneminde ortaya çıkan muhalifleri destekliediler. Hz. Osman yanlılarından Mısır'da bulunanlar ise, isyan çıkarmak yerine Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını beklemeyi tercih ettiler.[87]

İkinci grup, Hz. Ali'yi halife olarak tanımak istemeyen Hz. Âişe, dört ay sonra Hz. Âişe'nin tarafına geçen Talha ve Zübeyr'den oluşuyordu. Bu grupla Hz. Ali arasında meydana gelen Cemel Vak'ası, İslam Tarihinde ilk defa Müslümanların kendi aralarında gerçekleştirdiği savaş olmuştur. Hz. Âişe'nin öncülüğünde bu grup, Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırmak istemekteydi.

Ortaya çıkan toplumsal çatışmalardan rahatsızlık duyarak olayları fitne olarak değerlendiren ve evlerinde oturmayı tercih eden kişiler ise üçüncü grubu temsil ediyorlardı. Bunlardan bazıları siyasî tercihleri ile gündemi etkileyebilecek durumda olup toplumda çok saygın kimselerdi. Aralarında Hz. Ömer'in vefatından önce oluşturduğu şûra üyelerinden biri olan Sa'd b. Ebî Vakkâs ayrıca Abdullah b. Ömer, Peygamber Efendimizin evlatlığı Zeyd b. Hârise'nin oğlu Üsâme, Suheyb b. Sinan er-Rumî, Muhammed b. Mesleme, Ebû Saîd el-Hudrî, Hassân b. Sabit ve Ka'b b. Malik gibi şahsiyetler vardı.[88]

1. 4. MUÂVİYE'NİN HZ. ALİ'YE BİAT ETMEMESİ

[86] Taberî, *Târîh*, 5: 330.
[87] Taberî, *Târîh*, 5: 466.
[88] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 191-192.

Muâviye b. Ebî Süfyân, m. 602 veya 603 yılında Mekke'de doğmuştur. Annesi Hind binti Utbe b. Rebîa ve babası Ebû Süfyân b. Harb b. Ümeyye yönünden Kureyş kabilesine mensuptur. Muâviye, böyle bir aileye mensub olup, hem iyi bir eğitim almış hem de babasının yanında özellikle siyasî ve askerî idare hakkında tecrübe kazanma fırsatı bulmuştu. Mekke'nin fethi esnasında m. 630 yılında Müslüman olduktan sonra o dönemlerde sayılı insanlarda bulunan okur-yazarlığı sebebiyle Hz. Peygamber'e katiplik yapmaya başladı. Hz. Peygamber'den sonra Suriye'ye gönderilen orduda ağabeyi Yezid ile birlikte ordunun içinde görev aldı. Başarıları ile dikkat çeken Muâviye, Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, ardından da abisi Yezid'in ölümünden sonra onun yerine Şam valiliğine atandı.[89] Ümeyyeoğulları açısından memnuniyet verici bir gelişme olarak karşılanan Muâviye'nin Şam valiliği, ezelî rakipleri olan Haşimoğulları tarafından pek de olumlu karşılanmadı. Hiç şüphesiz bu, Ümeyyeoğullarının Halife Hz. Ömer'den kazandıkları önemli bir zaferdi.

Muâviye'nin katılmış olduğu savaşlarda elde ettiği başarılar, onun siyasî başarısını artırmaktaydı. Nitekim o, Dımaşk bölgesinde güçlü bir yönetici olma yolunda ilerlerken, bölgedeki fetihlerde gösterdiği gayret Muâviye'yi Hz. Osman döneminin önemli isimlerinden biri haline getirdi. Muâviye, asıl nüfuzunu Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Suriye genel valiliğine getirilmekle kazandı. Suriye'nin en güçlü kabilelerinden biri olan Kelb kabilesine mensup bir hanımla yaptığı evlilikle kazandığı kuvvetin dışında, kendine mahsus bir ordu da meydana getiren Muâviye, sağladığı bu düzen ile bölge insanının takdir ve desteğini de almayı başarmıştı.[90]

Muâviye, Dımaşk'taki valiliği süresince adeta bölgede halifeymiş gibi davranıyordu. O, Hz. Osman devrinin son altı yılından halifenin öldürülmesine kadar geçen süre zarfında Ümeyyeoğulları ailesinin yeni lideri ve belki de zihinlerinde, devletin saygın lideri konumuna oturmuştu.

Halkın şikayetleri artmaya başlayınca aralarında Muâviye'nin de bulunduğu valileri Medine'ye çağıran Hz. Osman, durumla ilgili bilgi aldı. Medine'de kaldığı

[89] Taberî, *Târîh*, 5: 330.
[90] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973), 2: 284.

sürede Halife Osman'a olan muhalefetin ileri boyutta oduğunun farkına varan Muâviye, halifeye şu öneride bulundu: "Kendilerine karşı duramayacağın kimseler sana saldırmadan evvel bize gel, halkı bize son derece itaatkâr olan Suriye'ye gidelim."[91] Hz. Osman ölümü pahasına da olsa, hiçbirşeyi Resûlüllahın komşuluğuna tercih etmeyeceğini söyledi. Bu sefer de kendisi hakkında dedikodu yapanları sindirmek amacıyla bir kuvvet göndermeyi teklif etti. Hz. Osman bu öneriyi de Allah Resûlünün komşularına eziyet vermek istemediğini dile getirerek geri çevirdi. Muâviye: "Allah'a yemin olsun ki tuzağa düşürülecek ve suikaste uğrayacaksın" deyince Hz. Osman: "Allah bana yeter, O ne güzel vekildir"şeklinde cevapladı.[92]

Muâviye, aralarında Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in de bulunduğu muhacirlerden oluşan bir topluluğu Medine'den ayrılmadan önce ziyaret ederek onlara şöyle hitap etti: "Biliyorsunuz ki bazı kimseler Hz. Muhammed (s.a.v.) kendilerine peygamber olarak gönderilinceye kadar birbirlerine önderlik için yarışır ve onu kazanma uğruna çok çabalarlardı. İnsanlar bu göreve gelecek kişide güç ve kuvvet özelliklerini ararlardı. Bu işi arzu edenler istek ve gayretlerini ortaya koyarak bu konuda üstünlük davasında bulunurlardı. Liderliği kazananlar ise diğer insanları kendilerine itaat ettirerek onların üzerinde baskı kurarlardı. İnsanlar günümüzde de bunu talep ederek dünya için rekabete girişseler, onlardan bu iş alınır ve Yüce Allah onu başkalarına verir. Kudretli olan Allah teala her işi döndürebilir. Siz eğer mutlu olmak istiyorsanız, size bırakacağım bu ihtiyar adama sahip çıkarak, onun lehinde birbirinize güzel tavsiyede bulununuz, ona destek olunuz."[93] Muâviye'nin bu sözlerini duyan Hz. Ali ve Zübeyr, Muâviye'nin söylediklerinde bir hayır görmediklerini belirterek, bu konuşmalardan çok rahatsız olduklarını ifade etmeye çalışmışlardır.[94]

Muâviye, Hz. Osman kuşatma altındayken ona yardım etmek için 700 kişiyle orda hazır bulunmuş, fakat Hz. Osman bu hususta onlara müsaade etmemiştir. [95]

---

[91] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 163.
[92] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 267.
[93] Taberî, *Târîh*, 2: 649; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 157-158.
[94] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 164.
[95] Bir rivayete göre Hz. Osman'ın önce Şam valisi Muâviye'ye bir mektup gönderdiği ve mektubunda Medine halkının halifeye olan biatlerini bozduklarını, itaati terk edip küfür sergilediklerini, bundan dolayı da acilen Şamlıları yardımına göndermesini istemiştir. Bu rivayete göre Muâviye bu konuda yavaş davranmış ve Hz. Osman'dan gelen yardım çağrısını halka duyurmamıştı. Yine rivayette geçtiği

Muâviye, Hz. Osman'ın öldürülmesi sürecinde sessiz kalmanın yanısıra onun katillerini koruduğu ve hatta katlinin sorumlularından biri olduğunu düşündüğü, Hz. Ali'ye, Medine'de halife seçildikten sonra biat etmediği gibi, onu hedef gösteren davranış ve konuşmalarda da bulunuyordu.[96] Hz. Ali'ye karşı başlattığı mücadeleye yeni bir boyut kazandıran Muâviye kendisini de, öldürülen halifenin velisi göstererek, onun hakkını arama adına Şam halkının tam desteğini aldı. Hz. Ali'nin biat çağrılarına cevaben O, halifeye katillerin derhal cezalandırılması, sonra da şûra ile yeni bir halife seçilmesi gerektiğini tekrarladı.[97]

1. 5. MUÂVİYE BİN EBÛ SÜFYÂN'IN İKTİDAR MÜCADELESİ

Hz. Ali, Mısır, Basra, Kûfe, Yemen, Şam gibi vilayetlerin Hz. Osman dönemi valilerini uzun zamandır toplumun içinde bulunduğu huzursuzluk ve çatışmanın nedeni olarak gördüğü için onların görevine son verip yerlerine yeni valileri atamak istiyordu.[98] Hz. Ali'nin h. 36/656 yılı başlarında gerçekleştirdiği bu tayinler özellikle Şam bölgesinde olmak üzere diğer adı geçen vilayetlerde başarılı olamamış, yeni görev verilen valilerin kimisi görev almak istemediğini nazikçe belirtmiş, kimisi de atandıkları vilayetlere girmelerine öldürülen halife yanlılarınca izin verilmemiştir. Şam valisi Muâviye, kendisine gönderilen elçiyi de boş çevirip halifeye itaatini reddettiğini ortaya koymuştu.[99] Hz. Ali, herkesi biata davet etmiş fakat bu davete katılımın az sayıda olması sebebiyle bütün Müslümanların halifesi olamamıştır.

Hz. Ali'ye karşı muhaliflerin artmasının en önemli nedenlerinden biri de onun

---

kadarıyla Muâviye ashabın Hz. Osman'a muhalif olduğunu halkın duymasını iyi bulmadığından dolayı bu şekilde davranıp durumu gizlemişti. Muâviye'den ses seda çıkmayınca Hz. Osman bu sefer Yezid b. Esed b. Kurz ve diğer Şamlılar ile Basra valisi Abdullah b. Âmir'e haber yollayarak içinde bulunduğu durumu anlatmış ve acilen yardıma gelmelerini istemişti. Başka bir rivayete göre ise Hz. Osman, Muâviye'ye Mektup yollamış, bunun üzerine Muâviye on iki bin kişilik bir kuvvet ile Medine'ye doğru yola çıkmıştır. Ama daha Şam önlerindeyken orduyu durdurmuş ve onlara "Ben gidip emiru'l-mü'minînin durumunun ne olduğunu öğrenip dönünceye kadar Şam civarında bekleyin!" demişti. Ardından Medine'ye gelip Hz. Osman'a: "Senin görüşünü almak için geldim! Ondan sonra dönüp orduyla beraber sana geri döneceğim!" deyince Hz. Osman ona: "Allah'a yeminler olsun sen doğru söylemiyorsun! Kanımı talep etme iddiasında bulunabilmek için öldürülmemi istiyorsun! Onun için hemen git ve orduyla birlikte bana dön!". Bunun üzerine Muâviye oradan ayrılmış ve Hz. Osman öldürülünceye kadar da bir daha geri dönmemişti. (Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse* (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1967), 1: 46.) Görüldüğü gibi bu konudaki rivayetler oldukça karmaşıktır.

[96] Taberî, *Târîh*, 1: 3085-3086.

[97] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 142; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 2: 273-277.

[98] Taberî, *Târîh*, 1: 3085-3086.

[99] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 47-53; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh Ya'kûbî, *Tarihü'l-Yakubî.* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 2: 178.

devlet mallarını adilane dağıtması ve bu konudaki son derece ısrarlılığıdır. O, Hz. Osman döneminde iktâ olarak verilen arazileri geri almıştı. Bu durum kendisine karşı yapılan eleştirilerin artmasına sebep olmuştu. Hz. Ali'nin, yakın akrabalarından ve çevresinden, devlet imkânlarını kendileri için kullanma beklentisi taşıyanlar da vardı. Amcasının oğlu Abdullah b. Abbas ile aralarında gerginlik çıkması üzerine Abdullah, valisi olduğu Basra'da beytülmale ait paraları alarak Mekke'ye gitmiş ve bu durum Hz. Ali'nin ona öfkelenmesine neden olmuştur.[100]

Hz. Ali karşıtlarının artması, Muâviye'yi daha da cesaretlendirmiş ve iktidar mücadelesinde bir adım öne geçmesini sağlamıştır. Muâviye hilafetin sadece din yoluyla sağlanamayacağını, onu ele geçirmek için güce, paraya ve insanların kalplerinin kazanılmasına ihtiyaç olduğunu belirtirken özellikle Ümeyyeoğullarını hilafete en layık kesim olarak görüyordu.[101]

Muâviye, masa başı mücadelelerinde hep başarıyı yakalamış bir siyasetçiydi. Ender yetişen bir diplomat, çevresini iyi tanıyan ve ileriyi kestirebilen bir yöneticiydi. O, Hz. Ali karşısındaki üstünlüğünü: "Ben ona karşı dört konuda daha avantajlıydım, ben sırrımı saklıyordum, o ise açığa vuruyordu. Benim düzenli ve muti bir ordum vardı, onun düzensiz ve isyankar bir ordusu vardı" diyerek dile getiren Muâviye, sözlerine şöyle devam etti: "Ben onu Cemel ashabı ile başbaşa bıraktım ve kendi kendime dedim ki, eğer Cemel ashabı galip gelirse onlar bana Hz. Ali'den daha iyidir. Eğer Hz. Ali onlara galip gelirse ben de onları dininde şüpheye düşürürüm. Ben Kureyş'e Hz. Ali'den daha sevimli geliyordum. Ondan kaçıp da bana gelenlere ne mutlu".[102]

Muâviye, yalnızca Hz. Osman'ın kanını talep etmekle sınırlı bulunan amaçları dolayısıyla Cemel topluluğuna katılarak, elindeki imkanlarını ciddi bir hazırlığın olmadığı sadece elem verici olayların neticesinde meydana gelen bu gruba verip zayi etmekten uzak durdu. Cemel ashabı ile Hz. Ali çarpışmaları sonucuna göre planlarını yapan Muâviye: "Eğer Ali galip gelirse ben ona ne yapacağımı biliyorum''[103] diyerek onları bilerek başbaşa bıraktığını da bir nev'i ifade ediyordu.

[100] İbn Abbas beytülmâlde birikmiş olan maaşının toplamını alarak oradan ayrılmştır. İİbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 686.
[101] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 6: 18.
[102] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 2: 351.
[103] İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 5: 115.

Muâviye, sanki bütün umutlarını Cemel Savaşı neticesindeki kayıplara bağlamıştı. Yani, o esnadaki ortam Muâviye'nin amaçları için ortaya çıkmasını gerektirmiyordu.[104]

Hz. Ali, Cemel Savaşı neticesinde galip gelince, Basra'ya giderek halktan biat aldı. Nihayetinde Şam dışında Basralılar, Kûfeliler, Mısırlılar ve Hicazlılar Hz. Ali'ye biat ettiler.[105] Muâviye'ye biat etmesi için tekrar çağrıda bulunuldu. Bu çağrılara Muâviye tarafından olumsuz cevap gelince, Sıffîn Savaşında Müslümanlar tekrar karşı karşıya geldiler. Yeni halifeye biat eden Basra ve Kûfe gibi vilayetlerdeki Hz. Osman yanlıları, Şam valisi Muâviye'nin idaresi altındaki Cezire bölgesine kaçtılar. Cemel Savaşından sonra Şam'da belirli bir hareketlilik göze çarpıyordu. Zaten daha önce Hz. Osman'ın hanımı Naile tarafından Şam'a gönderilen kanlı gömleği ile, ona yardımcı olmayan ve olayların kışkırtıcıları olarak tanıtılan ensar ve muhacirinden bazı kimselerin isimlerinin bulunduğu mektup, Şam'a ulaştığı zaman halkı ayağa kaldırmaya yetmişti. Öyleki, halk Hz. Ali'yi, Hz. Osman'nın katili olarak gördükleri için onu öldürmeye yemin içmişlerdi. Muâviye, öldürülen halifenin öcünü almak için, uzun süre meydanlarda asılı tuttuğu kanlı gömlek ile Şam halkının hislerini, kendisine halife olarak biat edilinceye kadar körüklemişti.[106] Şamlıların bu hali, Muâviye'ye görevinden ayrılmama ve yeni halifeye biat etmeme hususunda cesaret vermişti. Zaten Muâviye, Suriye'de kendisine itaatkar bir orduya sahipti. O, Cemel'den sonra Hz. Ali'nin ordusuyla üzerine geleceğinden emin olduğu için, onunla savaşmaya başlamadan önce kendisine destek aramak ve yapacağı mücadeleyi haklı zemine oturtabilmek amacıyla önemli, etkili ve nufüz sahibi kişilere mektuplar yazarak destek arayışlarına başladı.[107]

[104] Taberî, *Târîh*, 3: 70.
[105] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 284.
[106] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 284.
[107] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 74.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ VE MUÂVİYE'NİN İHTİLAF ETTİKLERİ NOKTALAR VE MÜCADELELERİ

Hilafete geçtikten sonra Hz. Ali, Şam valiliğine Sehl b. Huneyf'i (ö. 38/658-659) atayarak, Muâviye b. Ebu Süfyân'ı görevden almıştı.[108] Ancak yeni vali daha Şam'a yetişmeden, Muâviye'nin adamları tarafından geri çevrilmiş, böylece Muâviye ne valilikten ayrılmış ve ne de Hz. Ali'ye biat etmişti. Hz. Osman'ın kanının yerde kalmaması gerektiğini ileri sürerek yeni halifeye karşı cephe almıştı.[109] Halifeliğinin meşruiyetini ensar ve muhacirîn kendisine biat etmesine dayandıran Hz. Ali, Muâviye'yi kendisine biat etmeye her davet edişinde bunu hatırlatmaktaydı.[110] Muâviye, bu sebeple durumu dengelemek için ensar ve muhacirîn en azından bir kısmının desteğini istemiş ve bu sebeple de ashabın ileri gelenlerine mektuplar yollamıştır. İki taraf arasında biat konusunda karşılıklı yazışmalarda, Hz. Ali, Muâviye'ye şartsız biat etmesini teklif ederken, Muâviye de: "Eğer Osman'ı öldürmedim diyorsan halifeliği bırak ki, insanlar arasında şûra meydana gelsin ve insanlar üzerinde ittifak ettikleri kişiyi başlarına getirsinler" demiş ve mevcut halifeye biat etmeyi kabul etmemiştir.

Bu konuda farklı kaynaklardan nakledilen bir başka mektuplaşmada Muâviye, halifeye: "Senin dışında kimseye biat etmemem için bana Şam'ı ve Mısır'ı ver" diyerek teklifte bulunmuştur. Hz. Ali, bu önerinin tuzak olduğunu anlamış, Şam'daki elçisi Cerir'e şöyle yazmıştır: "Bu isteğiyle Muâviye, aslında başına buyruk hareket ederek biattan uzak durmak istemektedir."[111] Hz. Ali'nin bu öneriye yanıtı ise: "Dünya menfaati senin hedefin olmuş. Senin Osman'ın kanıyla hiçbir ilgin yok. Şeytan bile senin kadar azamaz. Sorunların kaynağı ben değilim, sensin. Sen azmışsın şeytan seni ele geçirmiş"[112] şeklinde olmuştur. Muâviye'nin Hz. Ali'nin bu mektubuna cevap verirken iddiaları yalanlamak yerine, suçlamada bulunmayı tercih

[108] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 205.
[109] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal* (Cidde: Mektebetu Ukaz, 1982), 4: 124.
[110] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 2: 81; Ebü'l-Fazl el-Minkârî et-Temîmî İbn Müzâhim, *Vak'atu Sıffîn* (Kahire: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1981), 1: 52.
[111] İbn Müzâhim, *Vak'atu Sıffîn*, 1: 52; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 82.
[112] Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b Hasan b Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1982), 59: 133.

ettiği görülmektedir: "Bu hikâyeleri, boş sözleri bırak, daha önce de insanları aldatarak bir yerlere geldin. İç yüzün açığa çıkmak üzere, insanlar senin batıl, boş olduğunu anlayacaklardır."[113] Bu ifadelere karşılık Hz. Ali'nin cevabı: "Sen ve şeytanın dostu olan arkadaşların, asılsız iddialarınızla çok ileri gittiniz. Hakkı dilinizle söndürmeye çalışıyorsunuz. Arkanıza atmak istiyorsunuz. Kâfirler istemese de Allah nurunu tamamlayacaktır. Sen istemesen de Allah nurunu tamamlayacaktır. Ecelin geldi. İşin de boşa gitti. Selâm hidayete tâbi olana olsun"[114] şeklinde olmuştur.

Muâviye'nin diplomatik yollarla biat etmeyeceğini anlayan Hz. Ali, Şam üzerine yürüme kararı aldı. Basra ve Kûfe valilerine birer mektup yollayıp bu harekata destek vermelerini istedi. Mısır valisi Kays b. Sa'd da halifeden Şam'a yapılacak sefer için hazırlık talimatı alanlar arasındaydı. Halife Hz. Ali, Şam'daki muhalefeti ortadan kaldırmak için uğraşırken, öncülüğünü Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in yaptığı ve tarihe Cemel ashabı olarak geçen başka bir muhalif grup ortaya çıktı ve onlarla ilgilenmek zorunda kaldı. Hz. Osman, asiler tarafından öldürüldüğünde, Medine'de bulunan Talha ve Zübeyr asilerin halifelik teklifini reddedip Hz. Ali'ye biat etmişlerdi. Birkaç ay sonra da Medine'den ayrılıp Mekke'ye gittiklerinde Hz. Ali'ye baskı altında biat etmek zorunda kaldıklarını belirterek biatlarını geri aldiklarını ifade etmişlerdi. [115]

Cemel ashabının bir kısmı, geçmişte Hz. Osman'ın icraatlarını eleştirenler, diğer bir kısmı da Muâviye ve taraftarları hariç, Ümeyyeoğullarına mensup bazı eski valiler ve taraftarlarından oluşmaktaydı.[116]

2. 1. CEMEL VAK'ASI

2. 1. 1. Hz. Âişe

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in eşi olan Âişe, Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî'nin (ö. 13/634) kızıdır.[117] Âişe validemizin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra h. 58 yıllarında vefat ettiği göz önüne alınırsa

[113] İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 1982, 59: 133.
[114] Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b.Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Dımaşk : Dârü'l-Fikr, 1982), 59: 133.
[115] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 2: 571.
[116] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 144-154.
[117] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 10: 57.

60 küsür senelik ömründe bizzat siyasete girmiş, bazen devlet başkanını aşırı derecede savunmuş, bazen de muhalefet etmiş ve bazen de bu muhalefeti savaşa kadar götürmüştür.

İslam Devletinin başkenti Medine, Hz. Osman döneminin sonlarında bir isyancı topluluk tarafından muhasara altına alınmıştı. Hz. Âişe'nin bu muhasara sırasında bazen Hz. Osman'a karşı muhaliflerin yanında yer aldığı gelen rivayetler arasındadır.[118] Hz. Âişe'nin politik gücünü ve idareyle olan yakınlığını bilen Mısırlılar bu yüzden valinin azledilmesi için onunla görüşmüş ve onun devreye girmesini sağlamışlardır. Bu hususta gelen rivayetler şöyledir: Hz. Âişe, Mısırlıların isteğine olumsuz cevap veren Halife Osman'a: "Peygamber (s.a.v.)'in ashabı gelip senden bu şahsın görevden uzaklaştırılmasını talep ediyorlar ve sen ise onu görevden almama konusunda ısrar ediyorsun. Mısırlılardan birisini katleden bu valiyi azlet ve bu insanlara merhamette bulun!" diye haber göndermiştir.[119]

Hz. Âişe, Hz. Osman'a karşı isyan edenlere yardımda bulunmamıştır. Ancak ona karşı yapılan bu isyana mani olabilecek bir konumda olmasına rağmen onlara mani olmamıştır. Hz. Âişe'nin bu politik gücünü bilen Hz. Osman, Mervan b. Hakem'i ona göndererek asilere karşı halkı sakinleştirmesi hususunda ondan yardımını istemiştir. Hz. Âişe ile Mervan arasında Hz. Osman'ın bu isteğini dikkate almadığı için tartışma çıkar ve Hz. Âişe ona: "Sen ve arkadaşın ayağınıza birer değirmen taşı bağlansaydı ve denize atılsaydınız, bunu isterdim" diyerek sert bir cevap vermiştir.[120]

Bu rivayetlerden, son dönemlerde Hz. Âişe'nin Hz. Osman'ın politik çizgisini beğenmeyip eleştirdiğini anlamaktayız. Umre yapma niyetiyle Hz. Osman kuşatma altındayken Medine'yi terk eden Hz. Âişe, dönüşünde yoldayken halifenin öldürüldüğünü duyunca bunu yapanları lanetlemiş ve Hz. Osman'ın mazlum olarak katledildiğini belirterek intikamını alacağını vurgulamıştır. [121]

2. 1. 2. Hz. Ali Döneminde Hz. Âişe ve Cemel Vak'ası

Hz. Âişe, Hz. Ali'nin halifeliğini ilan ettiğini öğrenince bunu kabul etmeyerek

[118] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 210.
[119] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 210.
[120] Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968), 8: 353.
[121] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 210.

ona biat etmemiştir. Öyle ki bazı kaynaklara göre: "Vah Osman Vah, onu Ali'den başkası öldürmedi"[122] dediği de rivayet edilmiştir.

Hz. Âişe, Mekke'de kalarak Hz. Ali'ye karşı burada oluşturduğu muhalefetle büyük bir cephe oluşturmuş ve bu cepheyi genişleterek mektuplarla muhalefetine destek aramıştır. Hz. Osman'ın suçsuz yere öldürüldüğü şeklindeki Kûfe valisine yazmış olduğu ifadeler onun Hz. Ali'yi devirmekten ziyade maktul halifenin haksız yere öldürüldüğünü müslümanlara duyurmak isteyen ifadelerdir.[123]

Bu arada Hz. Ali'ye sadece Medine halkı biat etmiş, diğer bölgelerin durumları henüz netlik kazanmamıştı. Hz. Ali, maktul halife tarafından göreve getirilen valilerin bir kısmını kendisine biat etmedikleri gerekçesiyle azletmiştir. Bu değişikliği öğrenen Talha b. Ubeydullah Basra, Zübeyr b. Avvam ise Kûfe valiliğine talip olmuş, ancak bu istekleri yeni halife tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali'den umre bahanesiyle Medine'den ayrılma izni isteyen Talha ve Zübeyr, ancak aylar sonra izin alabilmiş ve Mekke'ye gider gitmez de Hz. Âişe'nin safına geçmişlerdir.[124]

Hz. Âişe'nin liderliğinde Mekke'de maktul halifenin kanını yerde bırakmamak için oluşan bu grup, birtakım politik görüşmeler neticesinde asilere karşı çıkmak üzere Medine'ye gitmek yerine öldürülen halifenin Basra valisi Abdullah b. Âmir'in daveti üzerine Basra'ya hareket ettiler. Hz. Âişe "asker" adlı devesinin üzerinde bir mahfel içinde oraya gitmişti.[125] Bu gelişmelerin yaşandığı esnada yeni halife kendisine biat etmeyen Muâviye'ye karşı yaptığı hazırlıkları tamamlarken, Hz. Âişe öncülüğündeki topluluğun kuvvetleriyle yola çıktığı haberini aldı. Aralarında çok saygın sahâbîlerin de bulunduğu istişare grubunu topladı ve bu görüşme sonunda onların desteğini aldı.[126] Hz. Âişe taraftarlarını Irak'a yetişmeden durdurmak üzere yola çıktı. Hz. Ali bu isteğinde muvaffak olamadı, zira Hz. Âişe ve yanındakiler Basra civarına yetişmişlerdi. Basra önlerine kadar gelen Hz. Âişe ve yanlıları, Abdullah b. Âmir'i Basra halkına kendilerine destek olmaları için gönderdiler. Hz.

[122] Muhtâr b Tahir Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*. (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.), 5: 209.
[123] Seyf b. Ömer ed-Dabbî el-Esedî (ö. 180), *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel* (Beyrut : Dârü'n-Nefâis, 1986), 1: 115.
[124] Makdisî, *el-Bed'*, 5: 209-210.
[125] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 213.
[126] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 377.

Âişe'nin, kuvvetleriyle Basra dolaylarına geldiğini haber alan Hz. Ali'nin Basra valisi Osman b. Huneyf, ne maksatla buraya geldiklerini öğrenmek için kendilerine adamlarını gönderdi. Hz. Âişe, maksatlarının suçsuz olarak öldürülen halife Osman'ın katillerini yakalamak, toplumun birlik ve beraberliğini yeniden tesis etmek olduğunu belirttti.[127] Ardından söz alan Talha ve Zübeyr yeni halifeye zorla biat ettirildiklerini söyleyince[128] tartışmalar başlamış ve Basra halkı iki gruba ayrılmştı. Taraftar toplamak için Basra'ya gelen Hz. Âişe'nin, Beni Âmir suyu dolaylarına geldiğinde, Hz. Peygamberden duyduğu bir hadisi hatırlayarak geri dönmek istediği, ancak etrafındakilerin onu devam etmeye ikna ettikleri söylenir.[129]

Diğer taraftan Hz. Âişe ile yanındakilere Rebeze'de yetişebilme ümidiyle üç bin kadar bir kuvvetle Medine'den ayrılan Hz. Ali, Basra'da gelişen olaylardan haberdar olunca oradaki valisine mektup yazarak hiçbir şekilde Talha ve Zübeyr'in biat konusunda zorlanmadıklarını bildirmiştir. Bunun üzerine vali Osman, Hz. Ali'nin haklılığını ileri sürerek diğerlerinin Basra'yı terketmelerini istedi. Onlar da kendilerinin haklı olduğunu ifade ederek Osman'ın şehri terketmesini istediler. Bu olaylardan sonra vali Osman b. Huneyf ve adamları bir namaz esnasında esir alındılar. Hz. Âişe onun öldürülmesine engel olduğu gibi serbest bırakılmasını da sağladı.[130] Fakat valinin üstü başı çok fazla hırpalanmıştı. Basra'daki durumu anlatmak üzere vali Osman ve adamları Zûkar'da bulunan Hz. Ali'nin yanına gittiler. Bu arada beytülmâl ele geçirildi ve idaresine Hz. Âişe'nin kardeşi Abdurrahman getirildi. Basralı taraftarlarından müşterek biat alan Talha ile Zübeyr kumandayı birlikte yürütecekler, namaz daha önce olduğu gibi Zübeyr'in oğlu Abdullah ve Talha'nın oğlu Muhammed tarafından kıldırılacaktı.[131]

Hz. Âişe, Basra'nın ileri gelenlerlerinden Ahnef b. Kays ile kabilesi Temîm'in bir kolu olan Sa'd oğullarını bir türlü ikna edemediği için bu şehri ele geçirdiği halde halkın tam desteğini alamadı. Bu sebeple Kûfe'nin ileri gelenlerine mektuplar yazarak, hem bu şehri yanına almak hem de Hz. Ali'ye destek olmalarına

[127] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 374.
[128] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 3: 32-33.
[129] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 214.
[130] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 220.
[131] Esedî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 1: 94.

engel olmak istemiştir.[132] Yaklaşık aynı sıralarda Hz. Ali de Kûfe'nin desteğini almak üzere şehre peş peşe heyetler gönderdiyse de vali Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafsız kalmayı tercih ettiği için bir netice alamamıştır. Bunun üzerine Eşter en-Nehaî, Hz. Ali'nin emriyle duruma el koymak için Kûfe'ye gitti ve Ebû Mûsâ'nın konağını ele geçirdi.[133]

Ka'kâ b. Amr'ı Hz. Âişe'ye göndererek uzlaşma hususunda onları ikna etmesini isteyen Hz. Ali, bu elçinin Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr ile yaptığı görüşmeler sonucu olumlu bir neticeyle yanına dönmesine ve bu durumun her iki tarafın önde gelenleri tarafından memnuniyetle karşılanmasına[134] rağmen savaş kaçınılmaz olmuştu. Çünkü her iki tarafta da savaş yanlısı olanların sayısı fazlaydı ve bunlar liderlerine savaş için baskı yapıyorlardı.

Hz. Ali, Basra'ya gelince ordusuna hutbe okuyup barışın gerekliliğinden bahsetmiş sadece Hz. Osman'ın katillerinin öldürülmesinin gerektiğini söylemiştir. Ancak ordu içinde kalabilmiş, aynı zamanda Hz. Osman'a karşı ayaklananlar arasında bulunmuş olan Abdullah b. Sebe ve Adiy b. Hatem-i Taî gibi kimseler kendi aralarında görüşme yaptılar. Orda bulunanlardan İbn Sebe: "Gerçekleştirildiği takdirde bu barış bizim sonumuz olacaktır. Bizim kanımız Osman'ın kanına karşılık talep edilecektir.[135] Bizim kuvvetimiz insanların aralarının bozulup birbirlerine düşmelerindedir. Bunun için barışın gerçekleşmemesi adına her türlü hileye başvurun. Öyle ki iki taraf karşılaştığında düşünmelerine fırsat vermeden savaşı başlatın. Ta ki birlikte olduklarınız, savaştan kaçmaya imkan bulamasın. Böylece Ali, Talha ve Zübeyr Allah tarafından, istemediğiniz barışı yapamayacak kadar meşgul olsunlar"[136] demiştir.

Böylece insanlardan habersiz bir komplo üzerinde anlaştılar. Basra'ya ulaşan Hz. Ali, onlara bir adamını göndererek: "Şayet gelipte bu durumu halletmemizi istiyorsanız, Ka'kâ ile üzerinde anlaştığınız konularda sözünüzde durarak bize karşı gelmekten sakının ve bizi kabul edin"[137]dedi. Barışın

[132] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 225.
[133] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 221.
[134] İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4: 187.
[135] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 386.
[136] Taberî, *Târîh*, 3: 70.
[137] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 388.

gerçekleşeceğinden şüphesi olmayan halk, yarının hayır getireceği umuduyla uyurlarken, Abdullah b. Sebe ile yandaşları tekrar biraraya gelerek güneş doğmadan hilelerini gerçekleştirme kararı aldılar. Daha güneş doğmadan takribi bin kişilik bir grupla Basra topluluğuna karşı saldırıya geçtiler.[138] Uyanan herkes silaha sarıldı. Ne oluyor sorusuna: "Kûfe ehli saldırdı" ve diğerlerine karşıda "Basra ehli saldırdı" şeklinde cevap verilince, her iki taraf da karşı tarafın baskınına uğradığını sanarak savaşa başladılar.[139]

Hz. Âişe ile Hz. Ali, savaşın durdurulması için çok çaba göstermişlerse de bu çabaları fayda vermemiş, çarpışmalar büyük şiddetle devam etmiştir. Çabalarının fayda vermediğini gören Hz. Âişe, Kâ'b'a ön saflara koşarak barış için bağırmasını ve Kur'an'ın hakemliğini istemesini emretti. Ancak Kâ'b bunu yaparken öldürüldü. Hz. Âişe, güçlü bir komutanı olmadığı için taraftarlarının kaçmasına bizzat engel olmaya çalışıyordu. Ancak birden bire şiddetlenen savaş özellikle Hz. Âişe'nin etrafında cereyan ediyordu. Onun içinde bulunduğu hevdece oklar yağarken kendisini korumak için Talha b. Ubeydullah dahil yaklaşık yetmiş kişi burada can verdi.[140]

Bu savaşta Hz. Âişe'nin devesinin etrafında şiddetli çarpışmalar meydana geldiğinden devenin yularını tutanların bir bir öldürülmesi nedeniyle Hz. Ali, devenin ayaklarının kesilmesini emretmiş, şayet deve ayakları kesilipte yere yıkılırsa, onların tamamen dağılacağını söylemiştir. Hz. Ali'nin bu sözünü duyanlardan birisi, devenin ayağına vurmuş ve onu yere yığmıştı. Devenin yere yığılmasıyla etrafındakiler adeta yenilgiye uğramışçasına dağılıp kaçıştılar. Hz. Âişe'nin mahfesi de atılan oklar sebebiyle adeta kirpiye dönmüştü.[141]

Hz. Ali, çadır içinde istirahata alınan Hz. Âişe'in yanına gelerek: "Nasılsın ey anneciğim?" diye sormuş, Hz. Âişe: "Allah'a şükür hayır içindeyim" şeklinde karşılık vermiştir. Hz. Ali ardından: "Allah seni affetsin!" dedi. Hz. Âişe de ona: "Seni de affetsin" diyerek, cevap verdi.[142] Talha, oğlu Muhammed, Zübeyr, Abdullah b. Attab b. Esed gibi değerli şahıslar bu elim savaşda hayatlarını kaybettiler. Şehit

[138] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 262.
[139] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 388-389.
[140] İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer = el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer = Târîhu Ebî'l-Fida* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, t.y.), 445.
[141] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 259-260.
[142] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 260.

olanların sayısı yaklaşık on üç bine ulaşıyordu.[143] Savaş sonrası her iki taraftan ölenlerin cenaze namazını kıldıran Hz. Ali, harpte etkin rol oynayan Hz. Âişe'yi Medine'ye gönderirken, yolda bir yere kadar ona eşlik etti. Kaynaklarda yaklaşık otuz erkek ve yirmi kadının Hz. Âişe ile birlikte yola çıktığı ifade edilmektedir.[144]

Hz. Ali'ye olan muhalefetini savaşla sonuçlandıran Hz. Âişe, daha sonra ömrünün geriye kalan kısmını siyasetten uzak bir şekilde geçirmiş[145] h. 58 yılında Medine'de 66 yaşında vefat etmiştir.[146]

Hz. Ali, Cemel Savaşından sonra yönetim merkezini Kûfe'ye alarak buraya yerleşti ve bu tarihten itibaren Kûfe şehri, Hz. Ali'nin hakimiyet alanındaki bölgelerin yönetim merkezi oldu.[147]

Sonuç itibariyle Hz. Ali, Cemel Savaşını kazanmıştı ama bu olay onun itibarının sarsılmasına neden olmuş, hem ordusu yıpranmış, hem de bu olay öncesi savaş hazırlığında olduğu Muâviye'ye karşı zaman kaybetmişti. Cemel Savaşı Muâviye'nin hem muhalif olarak tek kalmasını önlediği gibi, hem de ona gerekli hazırlığı yapması için zaman kazandırdı. Bundan dolayı Hz. Ali, Muâviye'ye karşı üstünlük sağlayamadı. Ümeyyeoğullarından Mervan b. Hakem dışında kimse Cemel Savaşına katılmamıştı. Onlar, Cemel sonrası muhtemel bir savaş için Muâviye'nin yanında olmak maksadıyla Şam'a gitmişlerdi. Cemel Savaşının gerçek kazananı Şam'da savaş hazırlıklarını tamamlayan Muâviye olmuştur. Müslümanların bölünmesine neden olan olaylar silsilesinde Cemel Savaşı, sahâbenin karşılıklı olarak savaştığı ilk savaş olması hasebiyle önem taşımaktadır. Ancak bu olay Müslümanların birbirleriyle savaşması hususunda son olmamış aksine daha büyük felaketler için bir başlangıç olmuştur. Tezimizin ana konusunu teşkil eden Amr b. el-Âs'ın bu savaşa katılmayıp tarafsız kaldığını görmekteyiz.

2. 2. SIFFÎN SAVAŞI

Cemel Savaşı akabinde Hz. Ali'nin halletmesi gereken en önemli sorunlardan biri de kendisine hiçbir şekilde biat etmek istemeyen Muâviye sorunuydu.

[143] Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 1: 174.
[144] Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 1: 174.
[145] Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* (Kahire: Dâru Nehdati Mısr, t.y.), 4: 1885.
[146] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 8: 76.
[147] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 255.

Muâviye'nin, Hz. Ali'ye biate yanaşmamasının sebebi, Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunda ilgisiz kaldığı, Hz. Osman'ın katillerini ordusunda barındırdığı iddiasıydı. Duruma farklı açıdan bakacak olursak Hz. Osman ve Muâviye her ikisi de Ümeyyeoğullarından idi. Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Emevîlerin iktidardan düşmesi demek oluyordu. Muâviye de Ümeyyeoğullarının hâkimiyetini devam ettirmek istiyordu. Nitekim Muâviye, sonraları Emevî Devleti'nin kurucusu olmuştur. Cemel Savaşına karışmamakla, bu olaydan hiçbir zarar almadan çıkan Muâviye, olayların cereyan etme tarzından istifade ederek Hz. Osman'ın öldürülmesini Hz. Ali'ye yüklemiş ve arkasına da Şam halkını almıştı.[148]

Cemel Savaşı sonrası Hz. Ali, Cerir b. Abdullah el-Becelî'yi, Eşter en-Nehaî'nin bütün itirazlarına rağmen Muâviye'ye elçi olarak gönderdi.[149] Eşter, Cerir'e onun Hz. Osman dönemindeki idarecilerden biri olması sebebiyle karşı çıkmıştı. Muâviye, Cerir'i üç ay boyunca yanında tutarak oyaladı.[150] Muâviye de tam bu sırada Kûfe'ye, Ebû Müslim el-Havlânî adındaki elçisini aynı sebeble göndermişti. Fakat ne Şamlılar ve ne de Iraklılar birbiriyle mutabakata hazır olmadığından bütün bu görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Muâviye, Cerir'i bir müddet daha oyaladıktan sonra yine olumsuz cevap vererek, Hz. Ali'yi isyancıların suç ortağı kabul edip, Hz. Osman'ın kanını dava edeceğini yineledi.[151]

Kûfe'ye dönen Cerîr b. Abdullah, Hz. Ali'ye Suriye halkının Muâviye ile birlikte savaşa hazır olduğunu anlattı. Muâviye bir süre sonra Hz. Ali'ye bir mektup göndererek, Hz. Osman'ın katilleri kendisine teslim edilirse biat edeceğini, aksi takdirde savaşacağını bildirdi. Savaşın kaçınılmaz hale geldiğini gören Hz. Ali, Mısır, Kûfe ve Basra valilerine haber gönderip hazırlanmalarını emretti. Muâviye ise bir yandan Hz. Ali ile karşılaşmak üzere gerekli hazırlıkları yapmaya devam ediyor, bir yandan da sahâbînin önde gelenlerinin desteğini kazanmak için onlara mektuplar yazıyordu.[152] Çünkü, Muâviye'nin geri dönüşü olmayan bir yola girmesi, yapacağı mücadeleyi haklı bir zemine oturtması destek almasını gerektirmekteydi.

Muâviye'nin yardım talebinde bulunduğu kimseler genelde ya işbilir

[148] Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm : Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ* (:, ty.), 7: 261.
[149] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 284.
[150] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 147.
[151] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 385.
[152] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 147.

kimseler, ya toplumda sözüne itibar edilen kimseler veya Mekke-Medine bölgesi sahâbî ve diğer Müslümanlar üzerinde etkili olan kimselerdi. İşte bunlardan biri olan Amr b. el- Âs'a da mektup yazarak kendisine ihtiyacı olduğunu bildirdi.[153]

2. 2. 1. Amr b. el-Âs'ın Muâviye'ye Biat Etmesi

Hz. Osman'ın katledilmesinden önce Medine'den ayrılan Amr b. el-Âs, Filistin civarına yerleşmişti. O, Medine'den ayrılırken şunları söylemiştir: "Ey Medine halkı! Allah'ın zillete uğratmış olduğu bu adamın öldürülmesinden önce gücü yetenleriniz burada kalmasın. Ona yardıma gücü yetmeyenleriniz de buradan kaçıp gitsinler."[154] Bu sözlerinin ardından kendisi de Medine'den hemen çıkıp gitmişti.[155]

Hz. Osman'ın katledildiğini ve halkın Hz. Ali'ye biat ettiğini Medinelilerden öğrenen Amr, oğullarıyla birlikte: "Hayanın ve dinin timsali Ey Osman!" diye bağırdığı ifade edilir. Onun bu nidaları atarken feryat ederek ağladığı söylenir[156]

Halkın, Hz. Ali'ye biat ettiğini duyan Amr, bu habere çok üzülmüş ve insanların ne yapacağını sessizce beklemeye koyulmuştu. Cemel hadisesi onu çok etkilemişti. Ardından da Muâviye'nin Hz. Ali'ye biat etmediğini duymuş ve bu gelişmelerle alakalı istişare etmek üzere iki oğlu Abdullah ve Muhammed'i yanına çağırdı. Onlara şöyle dedi: "Ne dersiniz? Ali'ye bakacak olursak onun yanında hiçbir değerimiz olmadığı gibi bizim için de ondan bir hayır yoktur. O, yönetim işinde bizi kendisine ortak kılmaz."[157] Onun bu sözü üzerine oğlu Abdullah şöyle dedi: "Bana soracak olursan bu işten uzak durmanı, bütün Müslümanlar bir imamın etrafında birleşip ona tam biat edene kadar evinde oturmanı tavsiye ederim." Diğer oğlu Muhammed ise şöyle dedi: "Sen Arapların ileri gelenlerinden birisin. Bu işin halledilmesinde senin bunda bir katkının olmamasını pek uygun görmüyorum."[158] Evlatlarının bu sözleri üzerine Amr şöyle dedi: "Ey Abdullah senin bu sözlerine bakacak olursam, bu sözler benim ahiretim için daha hayırlıdır. Sen Ey Muhammed!

[153] Taberî, *Târîh*, 4: 558.
[154] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 281.
[155] Taberî, *Târîh*, 559.
[156] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 282.
[157] Taberî, *Târîh*, 4: 560.
[158] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 283.

Bana dünyam için hayırlı, lakin ahiretim için çok şerli şeyler tavsiye ediyorsun."[159] Amr bundan sonra Muâviye'ye biat etmek üzere Şam'a gitmiştir.

Amr, Dımaşk'a yetiştiğinde oradaki halkın Hz. Osman'ın intikamını alma hususunda Muâviye'yi son derece desteklediklerini görünce: "Siz davanızda hak sahibisiniz. Gerçekten haksız yere katledilen halifenin kanını talep ediniz"[160] dedi. Muâviye'nin yanına giderek şöyle dedi: "Allah'a yemin olsun ki eğer senin yanında savaşacak olursam mutlaka halifenin kanını isteyeceğim." Muâviye, bu konuşmalarından sonra onu övmeye başladı. Amr da ona biat etti.[161]

Muâviye, Amr'a üç konuda danıştı ve şöyle dedi: "İlk olarak Muhammed b. Ebî Huzeyfe, hapisten kaçıp yanındakilerle beraber Mısır'a gitti. İkincisi, Bizans devlet başkanı, üzerimize saldırmak ve bizimle savaşmak için asker topladı. Üçüncüsü Ali, elçisi Cerir'i kendisine biat etmemiz için bize gönderdi, bu hususlarda fikrin nedir?" Amr şöyle dedi: "Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin yandaşlarıyla birlikte kaçmasından dolayı endişe etme. Birliklerini, teslim olmaları için onun üzerine gönder, yakalarsan istediğini onlar hakkında yaparsın. Bu gerçekleşmediği taktirde hiç olmazsa sana bir zarar veremezler. Bizans imparatorundan ateşkes antlaşması isteyerek elindeki esirleri geri göndereceğini haber ver. Ali'ye gelince şayet bana Mısır valiliğini verirsen sana bu konuda yardım edeceğim." Muâviye bu isteği kabul etti ve aralarında bir anlaşma imzaladılar.[162] Amr b. el-Âs gibi bir siyasî dehanın Muâviye'nin tarafında yer alması ona büyük bir güç kazandırmıştır. Amr'ın Muâviye'ye katıldığını öğrenen Hz. Ali, bu durumdan hiç memnun olmadı.[163]

Muâviye bir yandan savaş hazırlıkları yaparken diğer yandan da psikolojik savaştan geri durmuyordu. Sahâbînin seçkinlerine mektuplar göndererek haklılığını ispatlamaya ve onların desteğini almaya çalışıyordu. Bunlardan biri de Hz. Ali'nin, Mısır valisi olarak atadığı ve halk tarafından sevilen Kays idi. Vali olduktan sonra Kays, Mısır halkını biata zorlamamış, zekatları toplama işini dahi tatlılıkla yapmış ve halkın beğenisini kazanmıştı. Mısır halkının Hz. Ali ile birlikte hareket edeceğinden endişe eden Muâviye, Kays'a mektup göndererek onu yanında görmek istediğini

[159] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 388.
[160] Taberî, *Târîh*, 4: 560.
[161] Taberî, *Târîh*, 4: 561.
[162] Belazürî, *Ensâb*, 7: 3: 71; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 149-150.
[163] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 275-276.

belirtti. Kays'tan gelen mektuptan olumlu cevap alamadı.[164]

Kays'tan ümidini kesen Muâviye, onu Mısır'dan bir taktik ile çıkarmayı denedi ve onu Hz. Ali'ye karşı tuzağa düşürme faaliyetlerine girişerek Şam halkına şöyle seslendi: "Sakın Kays'a küfretmeyesiniz ve ona karşı gelmeyesiniz, ona karşı gazâ ve sefere kalkışmayasınız. Çünkü o bizim yanımızdadır. Bakın! Harenbe[165] halkına nasıl da iyi davranıyor!" İbn Cerir'in rivayetine göre Kays b. Sa'd'ın, Muâviye'ye biat ettiğine dair asılsız ve uydurma bir mektup Hz. Ali'ye gönderilmiştir. Hz. Ali, bu mektuptan haberdar olunca Kays'ı, Muâviye taraftarlığıyla suçladı ve ona, biata katılmayan Harenbe halkıyla savaşmasını emreden bir mektup gönderdi.[166] O da bir mektupla Hz. Ali'ye hitaben şöyle dedi: "Sen, beni denemek için bu emri bana veriyorsun. Çünkü beni, Muâviye taraftarlığıyla suçluyorsun. Öyleyse Mısır'a benden başka birini gönder."[167]

Muâviye gücünden çekindiği Kays b. Sa'd'ı görevinden aldırtmayı başarmış ve Hz. Ali'ye karşı daha da güçlenmişti. Her iki taraf siyasî ve psikolojik hamleler yaparken iki taraf arasında anlaşma artık imkansız hale gelmişti. Savaş artık kaçınılmazdı. İslam toplumu Cemel'den sonra büyük ayrılıklara sebep olacak Sıffîn Savaşına doğru sürüklenmekteydi.

2. 2. 2. Sıffîn Savaşı'nın Başlaması

Savaş hazırlıklarını tamamlayan her iki taraf da gayelerine ulaşmak için h. 36/657 yılı sonlarına doğru hareket ettiler. Sahâbîlerden birçok kimse bu savaşa katıldı. Bunların bir kısmı Hz. Ali'nin ordusunda, muhâcir ve ensârdan oluşmaktaydılar.[168]

Şam'a gitmek üzere Kûfe'den yola çıkan Hz. Ali, Nuhayle'de[169] ordugâh kurdu. Savaş kararı aldığında valilerine yardım için mektuplar göndermişti. Bunların arasında Basra valisi Abdullah b. Abbas, Nuhayle'de Basra halkıyla birlikte Hz. Ali'ye katıldı.[170] Hz. Ali'nin ordusunda Bedir savaşına katılmış seksen sahâbî ile

[164] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 252.
[165] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 250.
[166] Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, 1: 175.
[167] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 408.
[168] Ya'kûbî, *Tarîh*, 2: 188.
[169] Kûfe'nin Şam yönüne düşen bir beldesidir.(İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 6: 190.)
[170] Belazürî, *Ensâb*, 7: 3: 77.

Rıdvan ağacının altında Resûlullah'la biatlaşmış olan 150 sahâbî vardı.[171] Rakka dolaylarında konaklayan Hz. Ali, Ziyad b. Nadr el-Harisî ve Şureyh b. Hânî'yi yanına çağırdı. Hz. Ali, onlara talimatta bulunup onları on iki bin askerle Muâviye üzerine yolladı. Bunlar, Hz. Ali'nin gideceği yoldan ayrı bir yol takip ettiler. Hz. Ali de köprüden Dicle nehrini aşarak karşı tarafa geçti ve yoluna devam etti.[172]

Muâviye'nin Şamlılarla birlikte Hz. Ali'ye karşı geldiği haberini alan Ziyad ve Şureyh onu karşılamaya karar verdiler, ama sayılarının azlığından çekinerek farklı bir yol aradılar. Öncü kuvvetlerin arkadan gelip kendisine ulaştıklarını gören Hz. Ali, bu kuvvetlerin arkadan gelip kendisine yetiştiklerini farkedince onlara: "Öncü kuvvetlerim arkamdan geliyorlar, bu ne iştir?" deyince onlar da başlarından geçen olayları mazeret gösterdiler. Hz. Ali, bu mazeretlerini haklı görüp, Fırat'ı geçtikten sonra onları Muâviye'nin karşısına çıkmak üzere ileriye gönderdi.[173] İki taraf birbirlerine saldırmaksızın beklemeye başladılar. Iraklıların öncü kuvvetlerinin komutanı Ziyad b. Nadr, Ebû A'ver ile Şamlıları biata davet etti. Fakat onlar, Ziyad'ın bu davetine olumlu cevap vermediler. Ziyad, Hz. Ali'ye durumu bir mektupla bildirince Hz. Ali onlara Mâlik b. Eşter en-Nehaî'yi komutan olarak gönderdi. Eşter'in komuta ettiği askerî birliğin sağ cenahına Ziyad, sol cenahına da Şureyh komuta edecekti.[174]

Muâviye, Hz. Ali'nin ordusuyla Şam'a doğru gelmekte olduğu haberini alınca Amr b. el-Âs ile durumu görüştü. Amr da ona: "Sen de bizzat ordunun başında yola çık" dedi. Amr b. el-Âs, daha sonra halkı kışkırtan şu sözleri sarfetti: "Bölünmüş, cemaatleri dağılmış, moralleri bozulmuş, kılıçları da körelmiş olan Irak halkı kötü durumdadır. Basralılar da öldürmüş olduğu kimselerden dolayı Hz. Ali'ye karşıttırlar. Kûfe ve Basralıların ileri gelen isimleri Cemel'de öldürülmüşlerdir. Hz. Ali'nin yanında az sayıda insan kalmıştır. Müminlerin halifesi Hz. Osman da öldürülmüştür. Hakkınızı arayın ve intikamınızı almakta gecikmeyin."[175]

Bütün bunlardan sonra Sıffîn'e gitmeye karar veren Muâviye, öncü kuvvet olarak Ebû A'ver es-Sülemî'yi seçti. Yayaların başına Büsr b. Ertât'ı, atlıların başına

[171] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 411.
[172] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 412.
[173] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 412.
[174] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 495.
[175] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 2: 630.

Ubeydullah b. Ömer'i, sağ tarafa Yezid el-Absî'yi, sol tarafa ise Abdullah b. Amr b. el-Âs'ı koydu. Sancağı ise Abdurrahman b. Halid b. Velid'e verdi.[176] Muâviye Şam'dan çıkarak Fırat nehri kenarında Sıffîn adı verilen ve savaşa müsait geniş bir arazi üzerine karargâh kurdu. Sıffîn'e daha önce varan Şam ordusu, suyun olduğu bölgeye yerleşerek, Irak ordusunun sudan mahrum kalmasını sağlamaya çalışmıştır.[177]

Hz. Ali, ordusunun sudan mahrum kalmaması amacıyla suyun her iki tarafın kullanımına açılması teklifinde bulundu. Muâviye tarafında bulunan Velid b. Ukbe, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi kimseler, Hz. Ali'nin ordusunda bulunan isyancıların kuşatma sırasında Hz. Osman'ı susuz bıraktıklarını belirterek Hz. Ali'nin ordusunun susuz kalmasını sağladılar.[178] Hz. Ali ise su yolunun açılması için Eşter en-Nehaî'yi görevlendirdi. Amr b. el-Âs çok sayıda asker ile su yolunu tutanlara yardım etmek için savaş meydanına çıktı. Eşter, Amr'ın, Ebu'l-A'ver'a yardım ettiğini görünce, O da Eş'as b. Kays ve Şibs b. Rib'i'ye yardım etmek için büyük bir kuvvetle onların yardımına gitti. Aralarında şiddetli bir çarpışma oldu. Bunun üzerine Eş'as b. Kays ve Eşter en-Nehaî kendi birlikleriyle Hz. Muâviye'nin su yolunu bekleyen birliklerini yenilgiye uğrattılar.[179] Hz. Ali, ele geçirdiği su yolundan her iki tarafın da istifade etmesine izin verdi.[180]

Bundan sonra her iki taraf da iki gün öylece beklediler. Bu arada Muâviye'nin askerleri su için geliyor, Hz. Ali'nin askerleriyle sohbet ediyorlardı. İki tarafın ordusu da su konusunda anlaşma halinde iken iki gün geçmişti. Ne Hz. Ali'den ne de Muâviye'den birbirlerine karşı herhangi bir mesaj gelmemişti.[181] Hz. Ali, savaş öncesi barış için gayretlerde bulundu. Beşir b. Amr, Sa'd b. Kays ve Şebes b. Rib'i'yi yanına çağırarak onlara şöyle dedi: "Şu adamın (Muâviye'nin) yanına gidin, onu itaate ve cemaate katılmaya davet edin. Ve size söyleyeceklerini aklınızda tutun. Gelip bana anlatın."[182] Bunun üzerine Şebes, Hz. Ali'ye: "Ey müminlerin emiri! Sana biat etmesi halinde kendisine bir görev verilip memnun olacağı bir noktaya ve mevkiye getirileceği konusunda vaatte bulunacak ve onu bu konuda istekli kılacak

[176] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 511.
[177] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 413.
[178] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 414-415.
[179] Taberî, *Târîh*, 3: 75.
[180] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 285.
[181] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 285.
[182] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 285.

olursan belki bu, biat etmesinde etkili olabilir"[183]dedi.

Bu üç kişilik heyet, Muâviye'nin yanına gittiklerinde Beşir b. Amr, ona: "Ey Muâviye, bir gün bu dünyayı bırakıp gidecek ve ahirete göçeceksin. Yaptıklarının hesabını Allah sana soracaktır. Bu dünyada işlediğin amellerin karşılığını sana verecektir. Allah aşkına bu ümmeti birbirinden koparıp dağıtma, aralarında kan akıtılmasına sebebiyet verme" dedi.[184] Muâviye ise: "Bu tavsiyeyi kendi adamınıza (Hz. Ali'ye) yapsaydınız ya?" dedi. Bunun üzerine Beşir: "Benim adamım (Hz. Ali), bu mahlûkat içinde fazileti, dindarlığı, İslam'a senden önce girmiş olması ve Rasûlullah (s.a.v.)'e yakınlığı sebebiyle halifeliğe senden daha layıktır. O, seni kendisine biat etmeye davet ediyor. Böyle yapman, dünyada selamette kalman için daha uygundur. Ahirette de senin hayrına olacaktır"[185] dedi. Muâviye: "Osman'ın kanı heder mi olsun? Hayır, vallahi ben bunu asla yapmayacağım" dedi.[186]

Hz. Ali, Rakka'nın karşı tarafındaki Sıffîn'de karargâhını kurdu ve bu sürede Hz. Ali ile Muâviye arasında yeni müzakereler gerçekleşti. Bu maksatla, Hz. Ali'nin taraftarlarından çok sayıda Kûfeli Muaviye'ye gönderildi. Hz. Ali'nin gönderdikleri arasında Şebes b. Rib'î el-Yerbûî et-Temîmî, Adî b. Hâtim et-Tâî, Yezîd b. Kays el-Erhabî ve Benû Temîm'den Ziyâd b. Hasefe et-Teymî bulunmaktaydı. Ancak bu görüşmelerden de herhangi bir sonuç alınamadı.[187]

Hz. Ali, Kûfelileri ve Basralıları süvari ve yaya gruplara böldü. Basralı süvarilerin başına Sehl b. Huneyf, Kûfeli yaya askerlerin başına Ammar b. Yasir, süvarilerin başına ise Eşter en-Nehaî, Basralı yaya askerlerin başına ise sancakla beraber Kays b. Sa'd, Hâşim b. Utbe ve Mü'sir b. Fedekî et-Temimî'yi getirdi. Kendisi de kalan askerler ile beraber onları arkadan destekliyordu.[188] Hz. Ali ordusuna: "Onlar sizinle savaşa girmedikçe siz de onlar ile savaşmayın. Eğer onları mağlup ederseniz sakın kaçanı öldürmeyin. Yaralı bir kimseye zarar vermeyin. Hiç kimsenin avretini açmayın. Öldürülen kimsenin uzvunu kesmeyin. Hiç kimsenin evine girip mallarına el uzatmayın. Bir kadını heyecanlandırıp korkutmayın, bu kadınlar size küfretseler,

[183] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 290.
[184] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 285.
[185] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 290.
[186] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8: 256.
[187] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 286.
[188] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2: 386.

sizin emirlerinize, sâlih kişilerinize dillerini uzatsalar bile sakın siz onlara ilişmeyiniz. Çünkü onlar son derece zayıf ve güçsüz kimselerdir"[189] diye nasihatte bulundu. Şam halkı da kendi emirlerinin etrafında toplandı. Muâviye ve Amr b. el-Âs da Şam askerlerini birliklere ve bölüklere ayırıp savaşa hazır hale getirmeye başladılar.

Iraklılar on bir saf halinde toplandılar. Çatışmaya ilk olarak Kûfeliler başladı. Komutan olarak Kûfelilerin Başında Eşter en-Nehaî, Şam askerlerinin başında ise Habib b. Mesleme bulunuyordu. Tarih Safer ayının ilk Çarşambasını gösteriyordu. Şiddetli bir şekilde çarpıştılar. Sonra öğlen olunca iki ordu da karargâhlarına geri çekildi.[190]

Bir Cuma günü savaş çok şiddetlendi. O gün Eşter en-Nehaî, ordunun sağ tarafında savaşıyordu. Kazanmaya çok yaklaşmıştı. Şamlılar telaşa kapılarak: "Ey Arap topluluğu size ne oluyor? Allah için, kadınlarınız ve çocuklarınız için durmayın savaşın" diyorlardı.[191]

Hz. Ali, Sa'd b. Kays, Beşir b. Amr ve Şeb'es b. Rib'î'yi Muâviye'ye tekrar elçi olarak gönderdi. Muâviye'den savaşı bırakmasını, kendisine biat etmesini istemelerini ve onlardan bu konuda Muâviye'nin düşüncesinin ne olduğunu öğrenmelerini istedi. Ancak Muâviye bu isteğe yine olumsuz cevap vererek: "Biz, Hz. Osman'ın kanının bedelini istiyoruz. Arkadaşınıza söyleyin aramızdaki meseleyi ancak kılıç halleder" dedi.[192]

Bu arada Hz. Ali meydana çıktı: "Ey Muâviye! Gel mübareze yapalım, kim kazanırsa hak onun olsun" diye meydan okuyunca, Muâviye, onun karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Hz. Ali'nin bu çağrısı üzerine Amr b. el-Âs, Muâviye'ye: "Haydi fırsatı değerlendir. Şu dört adamı öldürdüğü için Ali artık yorulmuştur" deyince Muâviye, ona şu karşılığı verdi: "Vallahi biliyorsım ki Ali asla yenilmez. Sen benden sonra halifeliği ele geçirmek amacıyla öldürülmemi istiyorsun. Haydi çek git buradan. Benim gibi birini hiç kimse aldatamaz ve tuzağa düşüremez"[193] dedi ve

[189] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 298.
[190] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 176-177.
[191] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2: 400.
[192] Taberî, *Târîh*, 3: 76.
[193] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 426.

Muâviye, onun karşısına çıkmayı göze alamadı.[194] Savaş birbirlerinin moralini bozma amacıyla mübarezeler ile devam ediyordu. Şamlılardan Yezid b. Ziyad isminde birisi mübareze meydanına çıkarak mübareze edecek birini aradı. Karşısına Eşter en-Nehaî çıktı. Birbirleri ile karşılıklı vuruştular ve neticede Eşter onu yendi.

Sonra Amr b. el-Âs meydana çıktı. Amr, Eşter'in kabilesini küçük düşürücü şiirler okuyordu. Bu sebepten herkesin sabrı iyice taşmaya başladı. Eşter, Amr b. el-Âs ile sözlü düelloya başladı. Daha sonra ikisi arasındaki sözlü atışma komuta ettikleri askerlerlerin de katılımıyla çarpışmaya dönüştü. Şiddetli çarpışmalar olduğu halde taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamıyorlardı. Eşter, bu esnada şöyle düşünüyordu. Kim galip gelirse onun tarafı üstünlük sağlayacak ve daha fazla hırslanacaktır. Aynı şeyleri Amr da düşünüyordu. Eşter ve arkadaşları Amr'ın tahrik edici davranışları sonucu şiddetli bir şekilde saldırdılar ve onları Muâviye'nin karargahına kadar takip ettiler. O gün onlardan seksen kadar kişi hayatını kaybetti. Birçoğu da yaralandı. Amr da o yaralılar arasında idi. Muâviye durumu görünce tedirgin oldu.[195]

Takip eden üç ay, Zilhicce, Muharrem ve Safer 37/Mayıs, Haziran ve Temmuz süresince ordular Sıffîn'de karargâhlarında kaldılar. İki taraf karşı karşıya olmasına rağmen savaş veya sulh söz konusu olmadı. Bu arada yine müzakereler başlamıştı. Müzakere dönemi yüz on gün sürdü ve bu sürede yaklaşık doksan tane küçük çarpışma gerçekleşti. Ancak hiçbirisi kesinlikle tam bir savaş haline dönüşmedi ve çarpışmaların her birisine katılanların sayısı da asla beş yüzü geçmedi. Bunun tek bir istisnası "Leyletü'l Harîr"dir, (h. Safer 37/Temmuz 657).[196] Bu geceye Leyletü'l-Harîr[197] denilmesi ok vızıltılarının meydana getirdiği seslerin yoğunluğu sebebiyledir. Hicrî Safer 37/27 Temmuz 657 gününün gecesinde meydana gelen bu çarpışmalar sabaha kadar devam etmişti. Zaten o gün iki taraf da akşam namazına kadar savaşa devam etmiş, bu nedenle askerler namazlarını imâ ile kılmışlardı.[198] O gün Hz. Ali, on bin kişi ile saldırıya geçti. Şamlılar yenilmenin eşiğine geldiler. Artık umutlarını

[194]Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târhi'l-Mülûk ve'l-Ümem* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 5: 120.
[195] Ebû Muhammed İbn A'sem, *el-Fütûh* (Beyrut: Dârü'n-Nedveti'l-Cedîde, t.y.), 61.
[196] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 320.
[197] Çarpışmalar sabaha kadar şiddetli bir şekilde devam etmişti. Bu çarpışmalar köpek hırlaması veya kedi mırıltısına benzediğinden veya onları hatırlattığından dolayı bu geceye Leyletü'l-Harir denilmiştir.Taberî, *Târîh*, 5: 47.
[198] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 304.

da kesmeye başlamışlardı. Atların ayakları hep kan olmuştu. Muâviye, Amr b. el-Âs'a döndü: "Ey Ebû Abdullah! Bugün sabır günü yarın da gurur günüdür!" dedi.[199] Amr: "Doğru söyledin, bugün hak bir gün, ancak hayatta kalmak şüpheli, eğer Hz. Ali saldırırsa sonu kötü olacak" dedi.[200]

Savaş gün boyu şiddetli bir şekilde devam etmiş hatta gece sabaha kadar sürmüştü. Savaşırken mızraklar kırılmıştı. Hz. Ali de bir o tarafa bir bu tarafa gidiyor, savaşı idare ediyor, askerlere emirler vererek gerekli önlemleri alıyordu.[201] Gündüzü ve gecesiyle mücadelenin en şiddetli hal aldığı bu günde iki taraftan da binlerce kişi ölmüştü.[202] Ancak sonuçta her ikitaraf da birbirlerine herhangi bir üstünlük sağlayamamışlardı.

2. 3. TAHKÎM

2. 3. 1. Tahkîmin Tanımı ve Tarihçesi

Her ne kadar toplum içinde bireyler, barış ve huzur içinde yaşasalar da, birbirleriyle olan münasebetlerinde çeşitli sorunlar oluşabilmektedir. Zaten problemlerin tamamen kaldırıldığı, düşmanlıkların bulunmadığı bir toplum gerçek anlamda olası değildir. İslam dini, her ne kadar şahısları iyiye, güzele teşvik edip, menfi ve kötü olan şeylerden sakındırsa da, bireylerin bunu gerçekleştirmeleri her zaman imkan dahilinde olmamaktadır. Bireyler arasında oluşan sorunların çözümü İslam hukuku çerçevesinde, mahkemeye başvurma, barış ve hakeme gitme şeklinde üç çeşittir.

Biz konumuzla alakası olması münasebetiyle özellikle hakeme başvurma (tahkîm) üzerinde durmak istiyoruz. Tahkîm, lügatte; "Kendisine ait bir şeyde hüküm verme yetkisini bir başkasına vermek,[203] bir kimseyi bir konuda hakem tayin edip gereğiyle hükmetmesini talep etmek,[204] emretmek, bir başkasını hakim kılmak, bir kimseyi istediğinden men etmek" gibi manalara gelmektedir.[205]

---

[199] İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2: 173.
[200] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 545.
[201] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 192.
[202] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 192.
[203] Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî Razi, *Muhtaru's-Sıhâh* (İstanbul, 1980), H-K-M md.
[204] Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1955), H-K-M md.
[205] Hüseyin Çeliker, "İslâm Hukukunda Tahkîm", *Diyanet İlim Dergisi* 41/1 (Mart 2005): 17.

İslam hukukçularına göre tahkîmim terim manası: "Davalı iki şahsın, aralarındaki dava konusunu halletmek için, kendi rızalarıyla başka birini hakem tayin ettikleri bir sözleşme"dir.[206]

Tahkîmin insanlık tarihinde ilk olarak ne zaman uygulandığına dair günümüze ulaşan kesin bir rivayet bulunmamaktadır. Gerçek olan şu ki, tahkîmin tarihçesinin yargı kurumlarının resmî olarak ortaya çıkmasından çok öncesine dayandığıdır. Adlî kurumların adından söz edilmediği dönemlerde bile, toplumda bireylerin aralarında çıkan sorunları tahkîme başvurarak çözüme kavuşturmuş olmaları tahkîmin hukuk tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir. Hz. Süleyman'ın halkı arasındaki anlaşmazlıklara kendisinin baktığı ile ilgili rivayetler, Kitab-ı Mukaddes ile diğer ilgili kaynaklarda yer almaktadır. İlk tahkîm uygulamalarına, Akdeniz medeniyetlerinde, Eski Yunan ve Roma hukukları ile İslâm'dan önceki cahiliye dönemi Araplarında rastlanmaktadır. Biz, konumuzu ilgilendirmesi ve bir kıyaslama yapılabilmesi bakımından, bunlardan sadece İslâm'dan önceki (cahiliye) dönemindeki tahkîmden biraz bahsetmek istiyoruz.[207]

Yerleşik olmayan ve kabile hayatı yaşayan İslâm'dan önceki Arap kesimin idaresini reis veya şeyh denilen kabile liderleri yürütürdü. Bu toplumların dahilî işlerinde bağımsız olmaması, kabilenin idaresini yürüten kişinin de donanımlı bir yapıya sahip olmamaları sebebiyle o toplumlarda, tam bir siyâsî otorite hâkim olamıyordu. Dolayısıyla uygulanılacak bir kanun ve bunları takip edecek bir sistem de yoktu. Örf, adet ve gelenekler kabileler için kanun hükmünde sayılıyordu. Kabile içinde çıkan anlaşmazlıklarda kabile reisine başvurulurdu. Ayrıca o toplumda saygın bir yere sahip şahıslar da taraflar arasında hakem olarak seçilebilirdi. Hz. Peygamberin de (s.a.v.) anlaşmazlıklarda hakem olarak başvurulan şahıslar arasında olduğu bilgisi tarih kaynaklarında yer alır. [208] Bunun en güzel örneği, peygamberliği öncesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.), yağmur ve sel baskınlarından zarar gören Kabe duvarının onarılması sonrası, "Haceru'l-Esved" taşını hangi kabilenin yerine

[206] Mustafa Zerkâ, *el-Medhalü'l-Fıkhiyyü'l-Âmm* (Dımaşk, 1964), 1: 55.
[207] Çeliker, "İslâm Hukukunda Tahkîm", 17-47.
[208] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 262.

koyacağı hususunda kabileler arasında çıkan ihtilafın çözümünde, hakem olarak belirlenmesi olayıdır.[209]

İslamiyet öncesi Mekke toplumunda kabileler arasında siyâsî otoriteyi sağlayacak bir yetkilinin olmaması nedeniyle, kabileler kendi aralarında emniyeti sağlamak ve haksızlıklara engel olmak maksadıyla cemiyetler meydana getirmişlerdir. Bu cemiyetlerden biri olan Hılfu'l-Fudûl Cemiyeti'nden tarih kaynaklarında bahsedilmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bizzat bu cemiyete katılmış olduğundan, peygamberliğinden sonra da bu cemiyetten son derece hoşnut olarak bahsetmiştir[210]

2. 3. 2. Tahkîmin Hukuki Dayanağı

Kur'an-ı Kerim'de, *"Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden de bir hakem gönderin. Bunlar barışmak isterlerse Allah aralarını bulur. Şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır"*[211] *(4/35)* mealindeki âyetle karı-koca arasında oluşan geçimsizliğin hakeme götürülerek çözümlenmesi emredilmiştir. Karı-kocanın kendi aralarında çözüme kavuşturamadıkları problemler meydana geldiğinde, daha kısa yoldan hakem belirleyerek, sorunu gidermeleri teşvik edilmiştir. Bu ayetin teşmili kapsamında, şahısların kendi aralarında, birey ile devlet arasında, devletler arasında oluşan sorunların çözümünün bile tahkîm aracılığıyla giderilebileceği, bu hususta herhangi bir dinî ve hukukî engelin bulunmadığı anlaşılmaktadır.[212]

Hz. Peygamberin sünnetinde de tahkîmin meşruiyetine dair örneklere rastlanmaktadır. Şureyh b. Hâni'den rivayet edilen bir hadiste: "Şureyh, kabilesinden bir heyetle Hz. Peygambere geldiği bir esnada, kabilesinin ona Ebû'l Hakem diye hitab ettiğini duyan Hz. Peygamber onu çağırarak: "Muhakkak ki hakem Allah'tır. Hüküm vermek de O'na aittir. Seni neden böyle çağırıyorlar?" diye sorar. O da: "Kavmim bir şeyde anlaşmazlığa düştüğü zaman, aralarında ben hakem olurum ve bu durumdan iki taraf da razı olur" dedi. Hz. Peygamber bu uygulamayı beğendiğini

[209] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 261-262.
[210] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 2: 453.
[211] Karaman v.dğr., *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, 83.
[212] Mustafa Yıldırım, *Islâm ve Medenî Yargılama Hukukunda Tahkîm* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2002), 47.

ifade ederek: "Bu ne güzeldir. Sen bundan böyle Ebû Şureyh'sin" buyurmuştur.[213]

Sahâbilerin hayatlarında da tahkîmin meşruiyetini destekleyen birçok uygulamalara rastlanmaktadır. Gerek Hz. Peygamber, gerekse Hulefâ-yi Râşidîn devrinde anlaşmazlıklara bakacak kadıların tayin edilmesiyle birlikte, bazı meselelerde hakeme başvuruluyordu. İslam Tarihi kaynaklarında en çok bilinen örnek, çalışmamızın konusu olması itibariyle ayrı bir önem arzeden, Hz.Ali döneminde meydana gelen Sıffîn Savaşın'da uygulanan "Tahkîm Antlaşması"dır.[214]

2. 3. 3. Tahkîm Antlaşması

Sıffîn'de orduların çarpışması bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Muharebe günlerce kanlı bir surette devam ettiğinden ve Muâviye tarafı telafisi mümkün olmayan bir surette hırpalandığından muharebeye bir nihayet vermek istemişse de Hz. Ali, fitne ve fesadın tamamıyla imha edilmek üzere olduğunu görerek bunu reddetmişti. Ancak buna karşı Amr b. el-Âs ise başka bir çareye başvurmuştu. O, Iraklıların üzerlerine şiddetle gelmeye başladığını ve harbin aleyhlerine döndüğünü görünce Muâviye'ye şöyle dedi: "Ben bir şey yapmayı düşünüyorum. Eğer bunu yaparsak, şu anda bizler daha da derlenip toparlanırız. Ali ve taraftarları ise dağılırlar. Bence Kur'an sahifelerini mızrakların ucuna takıp yükseltelim ve onları Mushaf'ın hükmüne davet edelim. Eğer bu davetimize icabet ederlerse savaş ateşi söner, eğer kendi aralarında anlaşmazlığa düşerlerse çözülürler ve güçleri kaybolur."[215]

Savaşta harp taktiklerinin meşrû olduğu anlayışı ile hareket eden Amr b. el-Âs Muâviye'ye şöyle dedi: "Ali'ye bir Mushaf gönder.[216] Onu Allah'ın kitabındaki hükme davet et. O, senin bu davetine karşı direnemez."[217] Mushaf'ı bir adamla Hz. Ali'ye gönderdiler. Adam, Hz. Ali'ye: "Bizimle sizin aranızda Allah'ın kitabı hakem olsun" dedi ve "Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar aralarında hüküm vermek için Allah'ın kitabına çağırılmışlar sonra aralarından bir grup cayarak geri dönüyor"[218](3/23) ayetini okudu.[219] Ancak Hz. Ali bunun bir tuzak olduğunu

---

[213] Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî Ebû Davud, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 1-4: Edep; 62.
[214] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 355; İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 444.
[215] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 667.
[216] Makdisî, *el-Bed'*, 5: 220.
[217] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 438.
[218] Karaman v.dğr., *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, 52.
[219] Makdisî, *el-Bed'*, 5: 222.

tahmin ederek teklifi kabul etmedi.

Muâviye, Amr'ın teklifi ile askerlerine emir vererek Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna takmalarını söyledi.[220] Bu emir üzerine askerler mushafları mızraklarının ucuna taktılar. İlk takılan Mushaf, Dımaşk'ın en büyük mushafı olup, beş mızrağın ucuna takılarak beş kişi tarafından taşındı.[221] Bu işlemi gerçekleştirdikten sonra, aldıkları ikinci emir gereği Suriye askerleri şöyle bağırdılar: "Ey Müslümanlar! Irak'ta ve Şam'da insan kalmadı. Bundan sonra kim Müslümanlık eder, kim namaz kılar, kim oruç tutar, kim cihada gider? Şimdi biz sizi Cenab-ı Hakk'ın kitabına davet ediyoruz. Harbi bırakalım. Gelin Kitabullah'a uyalım. Bizler ve sizler buna iman etmişiz. Gelin, O'nunla amel edelim. Aramızda Allah'ın Kitabı hakem olsun!"[222]

Muâviye ve Amr'ın bu stratejisi, Hz. Ali'nin ordusunu şüpheye sevketmede ve ikiye bölmede gecikmedi. Bozulmaya, hatta hezimete giden Muâviye ve ordusunun bu hareketi, oldukça mutaassıp dindar kesimlerden oluşan Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ön saflarda cansiperane çarpışan Kurrâ'nın üzerinde, beklenenden çok daha büyük bir etki oluşturdu.[223] Hz. Ali'nin safında bulunan Iraklılar bu çağrıya karşı şöyle dediler: "Biz, Allah'ın kitabına icabet eder ve ona yöneliriz."[224] Bu teklif savaştan yorulmuş ve çoğu aynı zamanda akrabaları olan dindaşlarına kılıç çekmekte tereddüt eden Hz. Ali'nin ordusundaki askerleri ihtilafa düşürdü. Büyük bir kısmı, bilhassa Kurrâ, savaşın durdurulmasını istedi.[225] Hz. Ali, Kurrâ ehline dönerek:

-Yazıklar olsun size! Onlar (Muâviye taraftarları) Kur'an'ın içinde ne olduğunu bile bilmezler. Onlar Mushafları bir harp hilesi amacı ile kaldırdılar. Bu bir tuzaktır,[226] dedi.

Onlar da Hz. Ali'ye:

-Biz Allah'ın kitabına çağrıldığımız halde bunu nasıl kabul etmeyiz" dediler.

---

[220] Ya'kûbî, *Tarîh*, 2: 188.
[221] İbn Müzâhim, *Vak'atu Sıffîn*, 481.
[222] İbn Müzâhim, *Vak'atu Sıffîn*, 481.
[223] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 548.
[224] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 439.
[225] Taberî, *Târîh*, 5: 7.
[226] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 321.

Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Zeyd b. Huseyn et-Taî ve beraberindeki Kurrâ'dan bir grup ile birlikte Hz. Ali'ye gidip ona şöyle dediler:

-Ey Ali! Allah'ın kitabına çağrıldığın zaman icabet et. Yoksa biz, seni ya onlara teslim ederiz veya Osman b. Affân'a yaptığımızın aynısını sana da yaparız. Bize vacip olan Allah'ın kitabı ile amel etmemizdir. Biz de bunu kabul etmişizdir.[227]

Öte yandan Iraklıların görüş ayrılığı nedeniyle çağrıya cevap vermemesi, Şamlıları endişelendirmiş ve çağrının kabul edilmeyeceği endişesiyle, Iraklıları ikna etmesi için Muâviye'den talepte bulunmalarına yol açmıştır. Muâviye de bu talebi yerine getirmek için Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah'ı görevlendirmiştir. Abdullah, iki ordu arasından Iraklılara seslendi ve iki taraf arasında din ve dünyayı ilgilendiren hâdiselerin meydana geldiğini, taraflar dinî bakımdan haklı olduklarını ileri sürseler bile dünyevî bakımdan haddi aştıklarını,[228] Kur'an'ın hakemliğine yapılan çağrının Allah'ın emrine uygun olduğunu ve Müslümanların birliğini sağlayacağını, Iraklıların bunu Allah'ın emri olarak kabul etmeleri gerektiğini, bu sayede ölenlerin unutulup kalanların yaşayabileceğini, aksi takdirde yenen tarafın da sonunun iyi olmayacağını söyledi. Bunun üzerine Hz. Ali, ona cevap vermesi için Eş'as b. Kays'ı görevlendirdi. Eş'as, Şamlılara yönelerek yaptığı konuşmada, onlarla din ve dünya için mücadele ettiklerini, Kur'an'ın hükmüne boyun eğmelerini sağlamak amacıyla savaştıklarını, şimdi ise onların Kur'an'ın hükmüne çağırdığını, kendilerinin zaten Allah'ın emirlerine uygun hareket ettiğini, her iki tarafın Allah'ın hükmüne boyun eğerek memleketlerine dönmelerinin iyi olacağını söyledi.[229]

Bütün bu rivayetler, Muâviye tarafının zikredilen çağrıyı, hedef kitle olan Iraklı askerler üzerinde etkili olacak bir biçimde gerçekleştirdiğini, savaşın ağır kayıplarla sürdüğü bir anda, çok sayıda askerin Kur'an sayfalarını mızraklarıyla havaya kaldırmasının, hem Iraklı askerlerin kolayca dikkatini çektiğini, hem de kendilerinin Kur'an'a bağlı Müslümanlar oldukları mesajını verdiğini göstermektedir.

Savaşın durmasından sonra Eş'as b. Kays, Hz. Ali'ye gelerek: "Ben Müslümanların davet edildikleri Kur'an'ın hükmüne razı olduklarını görüyorum. İzin

[227] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 4: 255.
[228] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 102.
[229] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 102.

verirsen, gideyim de, Muâviye'ye ne istediğini sorayım" dedi. Hz. Ali de ona izin verdi.[230] Eş'as b. Kays, Muâviye'nin yanına gitti ve: "Kur'an sayfalarını niçin havaya kaldırdınız?" diye sordu. Muâviye şu cevabı verdi: "Bizim ve sizin Allah'ın Kitabına uymamız ve Allah'ın Kitabında bize emrettikleri şeylere geri dönmemiz için kaldırdık. Sizler içinizden istediğiniz birini seçip gönderin, biz de beğendiğimiz birini seçelim. Bu iki adamın Allah'ın Kitabına göre hüküm vermelerini ve düşmanlığa girmeden karar vermelerini kabul edelim. Onların üzerinde ittifak edecekleri hükümlere tabi olalım" dedi.[231] Eş'as: "Doğru olan da budur" dedikten sonra Hz. Ali'nin yanına dönüp durumu izah etti. Hz. Ali'nin yanında olan bir grup: " Biz de bunu kabul ediyoruz" dediler.[232]

Hz. Ali bir süre düşündü, sonra ordusuna dönerek: "İlk defa Allah'ın Kitabına onları ben çağırmıştım, niçin kabul etmediler? Durum böyleyken onların davetine benim icabet etmemem yakışık almaz. Akşam halife olarak yatan birisinin memur olarak uyanması uygun olmaz. Bu gün nehyeden birisi iken nehyedilen birisi olamam. Siz hayatta kalmayı seviyorsunuz harpten de kaçıyorsunuz. O halde sizin çirkin gördüğünüz bir şeye sizi sevk etmem" dedi.[233]

Savaş sona ermişti. Barış anlaşması yapılacaktı, bazı insanlar Muâviye'nin şahitleri olurken bazıları da Hz. Ali'nin şahitleri oldular. Hz. Ali'nin şahitleri: Eş'as b. Kays, Abdullah b. Abbas, Sa'd b. Kays, Verkâ el-Becelî, Abdullah el-Iclî, Hucr b. Adiy el-Kindî, Abdullah b. Tufeyl, Ukbe b. Ziyad, Yezid b. Huciyye, Mâlik b. Ka'b, idi. Muâviye'nin şahitleri ise: Ebu A'ver es-Sülemî, Habib b. Mesleme, Halid b. Velid Muharik b. Haris ez-Zebidî, Alkame el-Adevî, Alkame b. Yezid el-Hadremî, Hamza b. Malik el-Hemedanî, Sübey b. Yezid el-Hadremî, Utbe b. Ebi Süfyan ve Yezid b. Hürr el-' Absî idi.[234] Ancak barış metni yazılırken taraflar arasında bazı anlaşmazlıklar çıktı.[235] Vesikayı yazacak katipler, vesikanın başına, anlaşmanın kimler arasında yapıldığını kaydederken, Hz. Ali'yi hilafet unvanı olan "Emîru'l-Mü'minîn" sıfatıyla yazdılar. Bunun üzerine Şam heyeti adına özellikle Amr b. el-Âs, buna itiraz edip kendilerinin Hz. Ali'yi Müminlerin Emiri olarak tanımadıklarını belirterek onun sadece adıyla

[230] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 323.
[231] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 324.
[232] Taberî, *Târîh*, 5: 51.
[233] Taberî, *Târîh*, 3: 101; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2: 183.
[234] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 446.
[235] Taberî, *Târîh*, 3: 104.

yazılması gerektiğinde ısrar etti.[236] Unvan konusunda meydana gelen tartışmalar uzayınca, savaşa tekrar dönülmesini istemeyen Eş'as b. Kays'ın, Hz. Ali'den bu unvanı silmesini istemesi üzerine[237] Hz. Ali'nin, unvanının silinmesi talebini, Hz. Peygamber'in Hudeybiye Antlaşması yazılırken, Kureyş delegesinin Resûlullah sıfatının yazılmasına karşı çıkmasıyla, bazı sahabilerin itirazlarına rağmen, bu sıfatı silerek Muhammed b. Abdillah yazdırmasına benzettiği belirtilir. İbn Kesîr'in rivayetine göre Hz. Ali, orada bulunanlara, Hz. Peygamber'in kendilerine sadece isminin zikredilmesiyle peygamberliğinin kalkmayacağını söylediğini anlatıp, kendisinin de, unvansız Ali b. Ebi Tâlib şeklinde yazılmasıyla Müminlerin Emiri olmaktan çıkmayacağını ifade ederek ismiyle yazılmasını emretti.[238]

Diğer ihtilaf sebebi ise anlaşmanın adının sulh anlaşması diye yazılmasıydı. Bu duruma Hz. Ali'nin komutanı Eşter en-Nehaî kızdı ve: "Ben savaşı kazanıyordum, ancak bazıları baskı ile engellediler" diyerek, itiraz etti. Sahife yazıldıktan sonra Eşter: "Bu sahife kabul edilemez, aramızdaki husumeti ancak kılıç halleder" diye itiraz edince: Hz. Ali: "Kendisinin de memnun olmadığını ancak önceden kabul ettiği bir anlaşmayı reddetmeyi ya da değiştirmeyi kendisine yakıştıramayacağını" söyledi.[239]

Sıffîn Savaşında Muâviye tarafından birçok kayıp verilmişti. Eşter en-Nehaî sahifeye sulh yazılmasına karşı çıkmakta haklıydı. Çünkü ordusu Muâviye'nin ordusunu mağlup etmek üzereydi. Bu durumu teyid eden konuşma Muâviye tarafından: "Mushafları kaldırınca Eşter bizden vazgeçti. O gün Hz. Ali'den benim için bir eman alınmasını dahi isteyecektim. Hatta firar etmeyi bile düşünmüştüm"[240] şeklinde dile getirilmişti.

Tahkîm Antlaşmasının imzalanması üzerine (h. 13 Safer/3l Temmuz) hem Hz. Ali taraftarları hem de Muâviye taraftarları, tahkîm'i kabul edip, şartlarına razı olduklarını dille ikrar ettiler. Muâviye taraftarları: "Bizler hakem olarak Amr b. el-Âs'ı belirledik" dediler. Eş'as ve sonradan Hâricî olarak ortaya çıkacaklar da: "Bizler de Ebû Mûsâ el- Eş'arî'yi belirledik" dediler. Hz. Ali: "Ben Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi

[236] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 445.
[237] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 325.
[238] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 557.
[239] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 327.
[240] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 6: 295.

hakem olarak seçmek istemiyorum, bu hususta bana isyan etmeyiniz" dedi. Fakat, Eş'as ve diğerleri: "Biz Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den başkasının hakemliğine razı olmayız" dediler.[241]

Hz. Ali, Eşter en-Nehaî'yi hakem olarak tayin etmek istemişse de Kurrâ'dan bazıları Ebû Mûsâ'nın hakem olmasını istemişler ve Eşter'den başka yeryüzünde adam kalmadı mı?" demişlerdi. Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın güvenilir olmadığını söylemiş ise de söz geçirememiş, sonra Abdullah b. Abbas'ı teklif etmiş, ancak yine kabul ettirememiştir. Söz dinletemeyince de: "Gidin istediğinizi hakem yapın" demek zorunda kalmıştır.[242]

Görüldüğü üzere hakemler arasında bir denge yoktu. Amr b. el-Âs, Muâviye'nin yanında mücadele içerisinde taraf olmuş ve onu destekleyen biriyken, Ebû Mûsâ el- Eş'arî bu olayı fitne olarak değerlendirmiş, kendisi uzak durduğu gibi insanları da uzak durmaya davet etmişti. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Kûfe valisi iken Hz. Ali'nin halifeliğini ilk başta kabul etmemiş daha sonra valilikten azledilmiş sonra itaat etmişti.[243]

İki taraf arasında "Tahkîmname" adı verilen bir anlaşma imzalandı. Bu Tahkîmname'de özetle şunlar yazılıdır: "Bismillahirrahmanirrahim. Bu vesika, Ali b. Ebî Talib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında bir ahitnamedir. Ali, Irak halkı ve müttefikleri için; Muâviye, Şam halkı ve müttefikleri için Allah'ın hükmü ve Kitabına razı olarak Allah'ın Kitabının ihya ettiğini ihya ve imha ettiğini imha etmek ve aralarında sadece Allah'ın Kitabını hakem kılmak üzere taahhüt etmişlerdir. Hakemler, Kur'an'ı Kerim'de buldukları ahkâm ile hüküm verecekler, Kur'an'ı Kerim'de bulamadıkları takdirde Resûlullah'ın birleştirici olan sünnetine başvuracaklar ve onunla hükmedeceklerdir".[244]

Yukarıda özetle verdiğimiz Tahkîmname metnini çalışmamız bakımından önem arz etmesine binaen muhtelif kaynaklardan faydalanarak maddeler halinde vermeyi uygun gördük:

---

[241]Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer : el-Fâ'ik Sıhâhü'l-Cevherî min Kısmeti Feleki'l-Müşterî: ed-Dürretü's-Seniyye (mudıyye) fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımiyye* (Kahire: Otto Harrassowitz, 1961), 3: 380.
[242] Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 3: 381.
[243] Ya'kûbî, *Tarîh*, 2: 189.
[244] Ya'kûbî, *Tarîh*, 1: 114; Taberî, *Târîh*, 5: 52-54.

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla:

1- Bu, Ali b. Ebî Talib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında yapılmış bir antlaşmadır.

2- Ali, Iraklılar ve müttefikleri adına aşağıdaki hususlara riâyet edeceğine söz verir.

3- Muâviye, Şamlılar ve müttefikleri adına aşağıdaki esaslara uyacağına söz verir.

4- Hakemler Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş‘ari ve Amr b. el-Âs olup başından sonuna kadar Kur’an’a göre hüküm verecekler, Kur’an’ın hükmü dışına çıkmayacaklardır.

5- Kur’an’da duruma uygun bir hüküm bulamazlarsa Sünnet’e müracaat edeceklerdir.

6- Hakemler, bu ümmeti ihtilâf ve tefrikaya düşürmeden, harbe tekrar döndürmeden adilane karar vereceklerine söz verirler.

7- Hakemler bu esaslar dahilinde faaliyet göstereceklerine en büyük yemini ederler.

8- Ali ve Muâviye, hakemlerin Allah’ın Kitabı ve Rasûlünün Sünnetine göre verecekleri karara razı olacaklarına söz verirler. Her iki gruptan tüm Müslümanlar da verilecek kararı itirazsız kabul edeceklerdir.

9- Hakemler şayet hükümlerinde Kur’an’ın ve Sünnet’in haricine çıkarlarsa hükümleri dikkate alınmayacaktır.

10- Karar, bu senenin Ramazan ayına bırakılmıştır. Hakemler meşrû bir sebep olmadan bu süreyi daha fazla uzatmayacaklardır.

11- Ancak hakemlerin karşılıklı rızası ile bu süre daha öne alınabilir, (gerekiyorsa) daha sonraya da bırakılabilir.

12- Hakemler Dûmetu’l-Cendel’de (Medine ile Şam’ın tam ortasında bir yer) bir araya geleceklerdir.

13- Şayet Ramazan’da Dûmetu’l-Cendel’de bir araya gelinemezse ertesi yıl Ezruh’ta buluşacaklardır.

14- Hakemlerden her biri buluşma yerine yanlarında taraflardan 400’er kişi ile gelecektir. Bunun haricinde ancak hakemlerin arzu ettiği ve uygun gördüğü

kimseler orada bulunabilirler.

15- Hakemler kararlarını verinceye kadar Ali, Muâviye ve taraftarları asla birbirleriyle savaşmayacaklardır.

16- Bu Tahkîmmnâme h. 13 Safer 37 Çarşamba günü yazılarak, şahitlerin de huzurunda imza altına alınmıştır."[245]

2. 3. 4. Hakem Olayı

Tahkîmnameden sonra Hz. Ali anlaşma gereği Kûfe'ye döndü. Kûfe'ye dönen Hz. Ali, antlaşma metni yüzünden savaşı durduran kişiler tarafından suçlamalarla karşı karşıya geldi. Kendisini suçlayanların iddiaları kısaca şöyle idi: "Hüküm yalnız Allah'ındır. Aramızda Kur'an hakem olacaktı. Halbuki, bu iş iki faniye havale edildi. Kulların vereceği karara razı değiliz. Eğer bu anlaşmayı bozmazsan, Allah'ın hükmünü çiğneyerek, hakemlerin hükmüne razı olacaksan, kafir olursun. Biz de senin karşında oluruz. Ya tövbe et veya seninle savaşırız!"[246] Hz. Ali, suçları isnad edenlerin mantığını hiç bir şekilde anlayamadı. Bir taraftan onlarla mücadele ederken, diğer taraftan da hakemlerin çalışmalarının sonuçlanmasını bekliyordu.

Sıffîn'de taraflar arasında varılan anlaşma gereğince hakemler, aynı yılın yani h. 37/658 senesinin Ramazan ayında Dûmetü'l-Cendel[247] mevkîinde, eğer bu gerçekleşmezse veya hakemler zamanı ertelemek isterlerse, anlaşmadan bir yıl sonra Ezruh mevkînde toplanıp Kur'an ve Sünnete dayalı hükümlerini açıklayacaklardı. Hakemler Sıffîn'de kararlaştırıldığı gibi Dûmetü'l-Cendel'de h. Ramazan 37/Şubat 658'de bir araya geldiler. Görüşmelerde her iki taraftan da dört yüzer kişi bulunuyordu.[248]

İki hakem Dûmetü'l-Cendel'de bir araya geldiklerinde Hz. Ali ve Muâviye'yi azledip fitneye bulaşmamış bir kimseyi halife yapma konusunda anlaştılar. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göre bu göreve en uygun kişi Abdullah b. Ömer'di. Amr ise kendi oğlu Abdullah'ı teklif etti. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Amr b. el-Âs'a oğlunu takdir ettiğini, bu

[245] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1997, 108; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Tarîhu'r-Rusu'l ve'l-Mulûk* (Beyrut: Dâru'l-Maârif, ty.), 1: 3337.
[246] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 327; Taberî, *Târîh*, 3: 1993.
[247] Medine ile Şam arasında bulunan bir yer ismidir. Medine'ye olan uzaklığı ise 15 günlük mesafededir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 8: 450.
[248] Taberî, *Târîh*, 3: 200-201.

işe layık olduğunu ama kendisinin onu bu fitneye bulaştırdığını söyleyerek Abdullah'ın hilâfetini reddetti. Hakemler yaptıkları görüşmeler sonucunda tek bir kişi üzerinde anlaşamayınca Muâviye'nin ve Hz. Ali'nin azledilmesine ve halife seçim işini ümmete bırakmaya karar verdiler.[249]

Mesudî'nin rivayetine göre, iki hakem Dümetülcendel'de bir araya gelince Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye saygısını göstermek için ilk söz hakkını ona verdi. Eş'arî, Müslümanlar arasındaki ayrılıklardan ve çarpışmalardan bahsederek Amr b. el-Âs'ı tekrardan birlik ve beraberliğin sağlanması için gayret etmeye çağırdı. Buna karşılık Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye dua edip ve teşekkür ettikten sonra, kararlaştırdıkları şeylerin unutulmaması için bunların yazıya geçirilmesini teklif etti. Ebû Mûsa el-Eş'arî bu teklifi kabul edince Amr b. el-Âs, görevli birini çağırdı. Daha önceden Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye taktik plan hazırlayan Amr, görevlendirdiği kişiye: "yazı yazmaya başladığın zaman ilk olarak benim ismimi yaz" dedi. Görevli anlaşılan hususları yazmak için yanlarına gelince Amr b. el-Âs herkesin yanında ona: "Sen bizim şahidimizsin. Biz emretmedikçe bir şey yazma. Ebû Mûsâ emrederse yazarsın, yazmamanı isterse aramızda ittifak sağlanıncaya kadar yazmazsın. Şimdi önce besmeleyi ve bu falanca ile falanca aralarında sağlanmış ittifaktır cümlesini yaz" dedi. Görevli söyleneni yazmaya başlayınca önceden anlaştıkları üzere ilk olarak Amr b. el-Âs'ın adını yazınca Amr b. el-Âs onu azarlayarak öncelikle Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ismini yazmasını söyledi. Yazının devamında Amr b. el-Âs ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, Allah'ın varlığının ve birliğinin tek olduğuna, Hz. Peygamber'in onun kulu ve elçisi olup ve tüm dinler üzerinde hak din ile gönderilmiş olduğuna şehadet ettikleri kaydedildi. [250] Amr: "Hz. Ebû Bekr'in, peygamberin halifesi olarak kitap ve sünnete uygun haraket ederek vazifesini hakkıyla yerine getirdiğine şehadet ederiz" dedi. Ebû Mûsâ el- Eş'arî görevliye:

"Evet, yaz!" diye emir verdi. Daha sonra Amr b. el-Âs, Hz. Ömer için de aynı övgüleri söyleyince Ebû Mûsâ el-Eş'arî katibe: "Bunu da yaz!" dedi. Daha sonra Amr b. el-Âs, Hz. Osman için şunları söyledi:

"Osman b. Affân, Müslümanlar'ın birleşmesi ve peygamber ashabının istişaresi ile halife olmuştur ve kendisi mümindir." Ebû Mûsâ el-Eş'arî bu konuların

[249] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 455.
[250] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 392-399.

müzakere ile alakası olmadığını söyleyerek:

"Bizler bu özellikleri tespit etmek için toplanmadık" diye itiraz etti. Fakat Amr b. el-Âs ısrarla:

"Hayır, Hz. Osman elbette ki ya mümindir, ya kafirdir?" Bunun üzerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî:

"Mutlaka mümindi" cevabını verdi. Amr b. el-Âs:

"Madem Osman b. Affân mümindi, görevliye söyle bunu da yazsın" dedi. Ebû Mûsâ'nın emriyle bu özellik de metne yazıldı. Bunların devamında aralarında şu konuşmalar geçti:

-Osman haklı olarak mı, yoksa haksız olarak mı öldürüldü?

-Haksız olarak!

-Cenâb-ı Hak mazlum olarak öldürülenin velisi için, maktulün kanını aramak üzere güç kullanmasını ve hakkını almasına izin vermiş midir?

-Evet, vermiştir.

-Peki sen, Osman için Muâviye'den daha güçlü bir veli biliyor musun?

-Hayır!

-Şimdi bu durumda tutup öldürünceye veya bundan aciz kalıncaya kadar Osman b. Affan'ın katilini arayıp bulmak, velisi olarak Muâviye'nin hakkı mıdır?

-Elbette, hakkıdır.

Amr b. el-Âs, bütün bu konuşulanların yazılmasını istedi. Bu hususlar Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin emriyle yazıldı. Daha sonra Amr b. el-Âs:

"Öyleyse biz, Ali'nin Osman'ı öldürdüğünü ispatlayabiliriz" dedi. Ancak Ebû Mûsâ şu cevabı verdi:

"Bu, vaktiyle gelmiş-geçmiş bir mesele. Biz şimdi bunu tartışacak değiliz. Biz ümmetin şu anki durumunu düzeltecek konular üzerinde duralım." Amr b. el-Âs, bu konuların ne olduğunu sordu. Ebû Mûsâ cevaben:

"Malumunuz ki, Iraklılar Muâviye'yi halife olarak kabul etmezler. Şamlılar

da Hz. Ali'yi istemez. Biz her ikisini de halifelikten uzaklaştırıp yerlerine Abdullah b. Ömer'i halife yapalım" dedi.

Abdullah b. Ömer, Ebû Mûsâ'nın damadı idi.

Amr:

"Abdullah b. Ömer bu görevi kabul eder mi?" diye itirazlı bir soru yöneltti. Ebû Mûsâ:

"Eğer halk bu görevi ona verir ise kabul eder" diye cevap verdi. Bu hususta Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'nın eğilimlerine göre olan şeylerden bahsetmeye başladı, onun her dediğini onayladığını belirterek, bazı sorular sordu. Amr ona:

"Sa'd b. Ebi Vakkas'a ne dersin?"

Ebû Mûsâ el-Eş'arî: "Hayır olmaz!" diye cevap verdi. Amr b. el-Âs, ardından birkaç kişinin ismini daha söyledi; Ebû Mûsâ el-Eş'arî söylenenlerin hepsine itiraz ederek kendi teklif ettiği Abdullah b. Ömer'in hilafetinde ısrar ediyordu. Bu müzakerelerden sonra Amr b. el-Âs, bu hususların yazıldığı kağıdı alarak katladı ve bu kağıdı iki hakem de mühürledikten sonra Amr, Ebû Mûsâ'ya dönerek:

"Irak halkı Abdullah b. Ömer'in hilafetini kabul ederse ama Şam halkı reddederse onlara karşı savaş açar mısın?" diye sordu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den:

"Hayır açmam" cevabını alan Amr, devam etti:

"Tamam diyelim Şam halkı İbn Ömer'i kabul etti fakat Irak halkı kabul etmedi Irak halkına savaş açılmasını gerekli bulur musun?" diye sordu. Ebû Mûsâ cevaben:

"Hayır bulmam" Bu sözler üzerine Amr b. el-Âs:

"Eğer Müslümanların barışını ve birliğini bunda görüyorsan o zaman kalk ve halka konuşma yaparak, Muâviye ve Hz. Ali'yi halifelikten uzaklaştır ve halifeliğe uygun gördüğün İbn Ömer'in adını söyle''[251] dedi.

Ebû Mûsâ öncelikle Amr b. el-Âs'ın konuşmasını istedi fakat Amr bunu kabul etmeyerek önceliği ona verdi. İlk konuşmayı yapan Ebû Mûsâ, Amr ile ortak

[251] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 392-394.

kararlarının Hz. Ali ve Muâviye'nin hilafetten uzaklaştırılması olduğunu bu hususa binaen kendisinin başından sarığını çıkarttığı gibi Hz. Ali'yi de halifelikten azlettiğini söyledi ve başından sarığını çakartarak bu söylemini destekledi. Ardından da halifeliğe uygun kişinin İbn Ömer olduğunu söyleyerek onu halife olarak ilan etti. Daha sonra Amr b. el-Âs ayağa kalkarak, Ebû Mûsâ ile aynı fikirde olduğunu Hz. Ali'yi hilafetten uzaklaştırdığını, fakat Muâviye'yi yerinde bıraktığını, bunun sebebinin ise Ebû Mûsâ ile yazdıkları sayfalarda Hz. Osman'ın haksız yere mazlum olarak katledildiğini ve varisi olan Muâviye'nin onun kanını talep etmeye hakkı olduğunu ve Hz. Osman'ın katillerinden hakkını alabilmesi için Muâviye'ye itaat edilmesi gerektiğini söyledi. Ebû Mûsâ bu sözleri duyunca ayağa kalkarak:

"Amr'ın söyledikleri yalan! Biz her ikisini de halifelikten azlettik. Muâviye'yi halife olarak seçmedik" diyerek Amr'a itiraz etti. Amr b. el-Âs ise:

"Hayır, Ebû Mûsâ yalan konuşuyor! Kendisi Hz. Ali'yi halifelikten azletti, fakat ben Muâviye'yi azletmedim" dedi. Bu sözler üzerine iki hakem birbirlerine hakaret içeren sözler söylemeye başladılar. Bu kargaşa hali devam ederken halk ve her iki hakem bulundukları yerden ayrıldılar.[252]

Yakubî'ye göre ise, Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'ya: "Sen Ali'yi azlet, ben de Muâviye'yi azledeyim, Müslümanlar arzu ettiklerini seçsinler" diye teklifte bulunmuş, bu teklifi kabul eden Ebû Mûsâ, İbn Abbas'ın uyarısına rağmen kürsüye çıkarak Hz. Ali'yi hilafetten azlettiğini bildirmiş, ondan sonra kürsüye çıkan Amr b. el-Âs ise parmağındaki yüzüğü göstererek: "Şu yüzüğümü parmağımda tuttuğum gibi Muâviye'yi hilâfet makamında bırakıyorum" demiştir. Amr'ın bu sözlerini duyan Ebû Mûsâ onu münafıklıkla suçlayarak hakarette bulunmuş, Amr b. el-Âs ta ona aynıyla mukabele bulunmuştur. Onların bu haline şahit olan halk, hakemlerin yapılan antlaşmaya uygun hareket etmediğini söylemiştir. Onlar ise kendi aralarında münakaşaya girerek karşılıklı şiddete başvurmuşlar ve vaziyet içinden çıkılmaz bir duruma gelince taraflar dağılmıştır.[253]

Bu olup bitenleri duyan Hz. Ali, Ebû Mûsâ ve Amr'ın kendi keyiflerine göre karar aldıklarını, bu sebeple Şamlıların isyancı durumunda olduğunu ve savaşa

[252] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 392-399.
[253] Ya'kûbî, *Tarîh*, 2: 190.

hazırlık yapılmasını istedi. Nehravan'da bulunan Hâricîlere bir mektup göndererek kendisine tabi olmalarını söyledi. Ayrıca mektubunda hakem olarak kabul ettikleri Amr ve Ebû Mûsâ'nın keyiflerince hareket ederek Allah'ın Kitabı ve Rasûlün Sünnetine muhalif haraket ettiklerini, bu yüzden verdikleri hükmün geçersiz sayılarak tahkîm öncesi duruma geri döndüklerini söyleyerek, Şamlıların üzerine yürüyeceklerini ve kendilerini de halife ile ortak hareket etmeye çağırdı.[254]

Hâricîler ise bu çağrıya verdikleri cevapta: "Artık Allah rızası için değil, kendin için kızıyorsun. Allah hainlerin hilesini başarıya ulaştırmaz" diyorlardı.[255] Onlara göre Hz. Ali artık dinî hassasiyetten değil, kişisel çıkarı için bu davayı sürdürüyordu. Zira dinî hassasiyetten ötürü tepki gösteriyor olsaydı, tahkîmi başından beri kabul etmemesi gerekirdi.[256]

Bu tepkilerinden sonra Harûra'da[257] toplanan Hâricîler, halife Hz. Ali'yi Allah'ın hükümlerinden ayrılmış olmasıyla suçlayarak her iki taraftan bağımsız bir yönetim kurmak için çalışmalara başladılar. Hz. Ali, önceleri Hâricîlerle barışçıl bir şekilde anlaşmak istediği için Abdullah b. Abbas'ı onlara elçi olarak gönderdi. İbn Abbas'ın ikna çalışmalarından sonra Hâricîlerin bir kısmı Hz. Ali'nin safına geçerek onunla birlikte Kûfe'ye geldiler. Geride kalan Hâricîler ise başka yerlerden gelen ayrılıkçılarla birleşip Nehrevan'da[258] toplandılar. Bu arada Habbab b. Eret ve Hamile eşinin öldürülmesi hadisesi yaşandı.[259] Hâricîlerden bir grup Basra'ya yakın bir yerde Habbab b. Eret ve kafilesi ile karşılaşmışlardı. Hâricîler, Habbab b. Eret'e kim olduğunu sormuşlar o da Abdullah b. Eret olduğunu söyleyince kendisini emniyette hissetmesini ve sordukları sorulara cevap vermesini istemişlerdi. İlk önce Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer ile ilgili düşüncelerini sormuşlar, Habbab b. Eret, onlar hakkında hayırla konuşunca, Hz. Osman hakkında görüşün nedir diye sordular. O da: "Hz. Osman başta da sonda da haklıydı" dedi. Sıra Hz. Ali'ye gelince Habbab: "O, Allah'ı sizden çok daha iyi bilir ve sizden daha dindardır, görüşü de sizden daha isabetlidir" dedi. Hâricîler bu cevaptan memnun kalmayarak Habbab'a şöyle çıkıştılar: "Sen

[254] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 402.
[255] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 346.
[256] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 402.
[257] Harûrâ Kûfe açıklarında bir köydür. Oraya 3 km uzaklıkta bir mevki olduğu da söylenmektedir. (İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 3: 33.)
[258] Bâğdad ile Vâsıt'ın doğu tarafı arasında kalan yerleşim merkezlerinin bulunduğu geniş bir bölgedir. (İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 3: 33.)
[259] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 461.

hevâya uyuyor ve kişileri işleri ile değil, adları ile tanıyorsun. Allah'a yemin ederiz ki, seni görülmedik bir şekilde öldüreceğiz." Daha sonra Habbab b. Eret'i ve hamile olan hanımını orada şehit ettiler.[260]

Hâricî grubun bu taşkınlıkları Hz. Ali'ye ulaşınca O, vak'ayı soruşturmak için Haris b. Mürre'yi görevli olarak oraya gönderdi. Görevli oraya varır varmaz hiç bir suale tabi tutulmadan Hâricîler tarafından katledildi.[261] Durum Hz. Ali'ye iletilince, halife, Haris'in katillerini istedi. Hayır cevabını alınca Nehravan'da taşkınlık yapan Hâricîlerin büyük bir kısmını ortadan kaldırdı. Nehravan savaşından kurtulanların bir kısmı Nuheyla'da Hz. Ali'ye karşı koymak istemişlerse de onun karşısında başarılı olamamış ve dağılmışlardır.[262]

Hâricî tehlikesini bertaraf eden Hz. Ali, ordusunu toplayarak Muâviye'nin üstüne yürüme kararı aldı. İki taraf arasındaki çarpışmalar bir süre devam etti. Muâviye ve Hz. Ali arasındaki hakimiyet alanını genişletmeye yönelik yapılan çatışmalar uzun süre devam etti. Bu çatışmalar Sıffîn Savaşında olduğu gibi birebir karşı karşıya gelme şeklinde değildi. Daha çok küçük grupların vur-kaç taktiği şeklinde yıpratıcı bir usulle gerçekleştirdikleri çatışmalardı. Bu yıpratıcı durumdan hoşnut olmayan Hz. Ali ve Muâviye, bir dizi yazışmalar sonucunda çatışmaların durdurulması konusunda antlaşmaya vardılar. Bu antlaşmaya göre Şam Muâviye'nin, Irak ise Hz. Ali'nin yönetiminde kalacak, iki taraf da diğerinin bölgesine saldırıda bulunmayacaktı.[263]

Hz. Ali, Sıffîn Savaşı'ından sonra Mısır'a vali olarak Mâlik b. el-Hâris b. Abdiyegūs el-Eşter en-Nehaî'yi[264]atadı. Bunun üzerine Eşter, Mısır'a gitmek üzere hazırlıklara başladı. Ancak bu sırada Muaviye'nin ajanları durumu ona bildirmişlerdi. Muaviye durumdan son derece endişe duymuştu, çünkü Mısır'da onun da gözü vardı. Eşter, Mısır'a varacak olursa, Muhammed b. Ebû Bekr'den daha iyi

[260] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 462.
[261] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 350.
[262] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 355.
[263] Taberî, *Târîh*, 3: 200-201.
[264] Mâlik b. el-Hâris b. Abdiyegūs el-Eşter en-Nehaî (ö. 37/657) Hz. Ali'nin sadık taraftarı olan meşhur Arap cengâveri olarak bilinir. Yemen asıllı Mezhic kabilesine mensuptur. Yermük Savaşı'nda (h. 15/636) bir gözünü kaybettiği için "Eşter" (göz kapakları ters çevrilmiş) lakabıyla meşhur oldu. Hz. Ali halife seçilince Eşter Kûfeliler adına ona biat ettiği gibi bazı muhalifleri de biata zorladı. Eşter Cemel, Sıffîn, Nehrevan savaşlarına katıldı ve önemli görevler üstlendi. (Abdulkerim Özaydın, "EŞTER", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 11: 486-487.)

bir şekilde orayı yöneteceğini biliyordu. Aynı zamanda Muaviy Eşter'i, Hz. Osman'ın katilleri arasında görmekteydi. Çünkü Eşter en-Nehaî, Hz. Osman'ı muhasara altına alanların arasındaydı.[265] Bunun üzerine Muaviye, Kulzüm'de bulunan haraç görevlisine haber göndererek şöyle demişti: "Eşter en-Nehaî Mısır'a vali olarak tayin edilmiş bulunmaktadır. Eğer güç yetirip de onu bertaraf edersen hayatta olduğumuz müddetçe asla senden haracı almayacağım." Bu yol kesici Muaviye'den bu sözleri aldıktan sonra Kulzüm'e gelip orada ikamet etmişdi. Diğer taraftan Eşter de lrak'tan çıkıp Mısır'a doğru yol almış bulunuyordu. Eşter en-Nehaî Kulzüm'e vardığında sözü geçen haraç görevlisi onu karşılamış ve evinde konaklamasını teklif etmişti. Eşter de teklifi kabul ederek bu adamın evinde konaklamış ve kendisine bir yemek takdim edilmişti. Yemeğini bitirence ona içine zehir kanştırılmış. bir bal şerbeti içirdiler. Eşter bunu içer içmez olduğu yerde ölüverdi.[266] Bunun üzerine Hz. Ali, Muhammed b. Ebû Bekr'den Mısır'daki valiliğine devam etmesini istedi[267] Muhammed b. Ebû Bekr, Mısır'da heybetli ve otoriter bir vali olarak görev yaptı. Muaviye ve taraftarlarının Iraklılarla savaşmaya karar verdiklerini duyan Mısırlılar, Hz. Ebu Bekr'in oğlu Muhammed'e karşı ayaklandılar. Açıkça ona düşmanlık gösterisinde bulundular. Durum böyleyken Sıffîn Savaş'ı sonrası Muaviye tarafından görevlendirilen Amr, Mısır'a giderek Muhammed b. Ebû Bekr'i yenilgiye uğrattı. Böylece Muhammed b. Ebû Bekr Mısır'ı elinde tutamadı ve bu yenilgi sonrası kaçarken Muaviye b. Hudeyc adında bir şahıs tarafından öldürüldü, (ö. 38/658) yine bu şahıs tarafından ölü bir merkebin karnına koyularak yakıldı.[268] Muâviye adına Amr b. el-Âs Mısır'ı ele geçirerek büyük bir kuvvet elde etti ve Muâviye taraftarları büyük bir güç kazandı.[269]

Bu gelişmelerden rahatsız olan Hâricîler, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-Âs'ın, Kur'an'ın hükümlerinden ayrıldıkları görüşünü iddia ederek, ismi geçenleri öldürmeleri için üç kişi belirlediler. Bu üç kişiden Abdurrahman b. Mülcem, Hz. Ali'yi; Burek b. Abdullah et-Temimi, Muâviye'yi; Amr b. Bekr ise Amr b. el-Âs'ı öldürecekti. Bu üç kişi, yapacakları cinayetleri h. 40 yılının Ramazan ayının 17'si

[265] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 164.
[266] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 362.
[267] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 252.
[268] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 367.
[269] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 654.

olarak kararlaştırdılar.[270] Ama yaptıkları plan gerçekleşmedi. Amr b. el-Âs o gün, rahatsızlığından dolayı dışarı çıkmadı yerine vekili öldürüldü. Dımaşk'ta bulunan Muâviye küçük bir yaralanma ile suikasten kurtuldu. Ancak Hz. Ali sabah namazı için camiye giderken İbn Mülcem tarafından zehirli bir hançerle vuruldu ve yaralandı. Bu yaranın tesiri ile 63 yaşında vefat etti. (h. 40 yılı 17 Ramazan –m. 20 Ocak 661). O, Irak'ta bugünki adıyla Necef'e defnedildi. Onun hilafeti 4 sene 9 ay sürmüştür.[271]

Sonuçları itibariyle Cemel ve Sıffîn Savaşları, birçok sorunu beraberinde getirdi. Bu fitnelerin neticesinde birtakım dînî, siyâsî ve itikâdî problemler ortaya çıkmıştır. Mesela: Toplumu idare edecek olan yönetici veya halife, Allah ve Resûlü tarafından belirlenmiş bir kimse mi olacak ya da ümmetin kendi arasında yaptığı bir seçimle mi iş başına gelecek? Halife seçilen kimsede hangi özellikler bulunmalıdır? İmâmet, nübüvvetin devamı mıdır yoksa ümmetin bunda hakkı var mıdır? Halife yahut imam günah işlemez birisi midir, yoksa ümmet fertlerinden birisi olması hasebiyle hata ve sevapla karşı karşıya mıdır? Bu fitne olaylarında binlerce Müslüman birbirini öldürmesi neticesinde her iki tarafın durumu ahirette ne olacaktır. Bu Müslümanların dinî durumları ne olacaktır? Katletme fiili büyük günah olduğu halde yapan kimsenin durumu nedir? Bu ve benzeri fiillerde insanların irâde ve ihtiyarları var mıdır? Ölen ve öldürülenlerin kader cihetiyle durumları nedir? Zihinlerde beliren bu sorulara verilen cevaplar etrafında topluluklar meydana gelmiş ve bunun neticesinde farklı farklı mezhepler ortaya çıkmıştır.

[270] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 3: 36-37.
[271] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 3: 39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKEM OLAYINA YÖN VERENLER

3. 1. EBÛ MÛSÂ EL-EŞ‘ARÎ

3. 1. 1. Hayatı

Yemen’e bağlı Zebid ilinde oturan, güzel huy ve davranışları ile Efendimiz (s.a.v.) tarafından övülmüş olan Ebû Mûsâ, Eş‘ar kabilesine mensuptur. Annesi Medine’ye hicret ettikten sonra orada vefat etmiş olan hanım sahâbî Zabye binti Vehb’tir.[272]

Takva sahibi ve ihlaslı bir kimse olan Ebû Mûsâ, sahâbîler arasında hüküm verebilen az sayıdaki zatlardan biridir. Aynı zamanda Kur’an’ı ve diğer ilimleri de iyi bilen biriydi. Kur’an’ı davudî bir sesle çok güzel okuyan ve yaşayan Ebû Mûsâ’nın ayrıca yaşadıklarını insanlara aktardığı da kaynaklarda geçmektedir.[273]

3. 1. 2. Müslüman Oluşu

Ebû Mûsâ’nın hicretten önce nasıl ve ne zaman İslam’ı kabul ettiği pek bilinmemektedir. İbn Sa‘d’ın, Vâkıdî’den rivayet ettiği bir haberde, Ebû Mûsâ Medine’ye hicret etmeden önce Mekke’ye giderek İslam’a girmiş ve bir süre orada kaldıktan sonra, kabilesine mensup bir grup ile Medine’ye hicret etmiştir. Hicret ettikten sonra Ebû Mûsâ ve kabile mensupları (Eş‘arîler) Medine’nin Bathan vadisine yerleştirildiler.[274] Eş‘arîlerin Kur’an okumaya önem verdikleri, gece okudukları Kur’an sesleriyle evlerinin tanındığı, savaşta veya kıtlıkta birbirleriyle yardımlaştıklarından dolayı Efendimizin takdirine mazhar oldukları ve ve yine efendimizin Kur’an’da nitelikleri sayılarak geleceği bildirilen kavmin,[275](5/54.) yine onlar olduğununu açıkladığı gelen rivayetler arasındadır.[276]

3. 1. 3. Askerî ve Siyasî Hayatı

Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Hayber kalesinin fethedilmesinden sonra yapılmış olan bütün gazve ve seriyyelere katılmıştır. Huneyn’de bozguna uğramış olan düşmanı

[272] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2015, 4: 119.
[273] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 1918, 4: 107.
[274] İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2015, 4: 121.
[275] Karaman v.dğr., *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, 116.
[276] Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli’l-Kur’ân* (Beyrut, 1405), 6: 284.

takip etmekle görevlendirilmiş olan amcası Ebû Âmir kumandasındaki birliğin içinde Ebû Mûsâ da vardı. Amcası şehit düşerken birliğin kumandasını Ebû Mûsâ'ya bıraktı.[277] Birlik Medine'ye döndüğünde Peygamber (s.a.v.) iki kumandana da hayır duasında bulundu. Resûlu Ekrem, (s.a.v.) Ebû Mûsâ'yı Veda haccından önce Yemen'in Zebid, Aden, Merib ve Sahil yerlerinin zekatlarını toplamakla görevlendirmiştir. Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'de kalarak Ridde olaylarında Esvedü'l-Ansî ile mücadelede bulundu. Sonra Medine'ye dönen Ebû Mûsâ, Suriye'nin fethine iştirak etti. Hz. Ömer döneminde Basra valiliği ve kadılığı yaptı (h. 17/638). Bu görevindeyken aynı zamanda Basra halkına Kur'an ve fıkıh da öğretmekteydi.[278]

Vali olduğu sıralarda Nusaybin, Dinever, Kum, Kaşan gibi şehirlerin fethinde önemli rol oynadı. Ahvaz ve İsfahan'ı fethetti. İran ordusunu Tüster mevkiinde kuşattı. Düşman ordusunu büyük bir mağlubiyete uğrattı.[279] Hz. Ömer, Ammar b. Yasir'den boşalan Kûfe valliliğini Ebû Mûsâ'ya verdi (h. 22/642-43). Hz. Osman döneminde de Basra ve Kûfe valiliği devam eden Ebû Mûsâ, h. 29 yılında valilik görevinden azledildi. Buna rağmen O, Kur'an ve fıkıh öğretimine devam etti. Ebû Mûsâ'nın öğrencilerinin sayısı bazen 300'ü aşıyordu. Hicri 34 yılında Sa'd b. As'ın görevden alınması üzerine tekrar Kûfe valiliğine atandı.[280] Hz. Osman şehit edildiği sıralarda Ebû Mûsâ, valilik görevine devam ediyordu.[281]

Hz. Ali hilafete geçtiğinde ilk icraatı Hz. Osman döneminde valilik yapanları görevlerinden alıp yerlerine kendi belirlediği valileri atamak olmuştur. Görevini sonlandırdığı valilerdenden biri de Kûfe valise Ebû Mûsâ idi. Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın yerine Umâre b. Şihab'ı atamıştı. Fakat Umâre Kûfe'ye giderken Hz. Osman'ın intikamını almak için yola çıkan Tuleyha b. Huveylid (ö. 21/642) [282] ile karşılaştı.

---

[277] Taberî, *Târîh*, 3: 79-80.
[278] Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî Kadimi'd-Dehr ve Hadîsih* (Mekke: Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, 1986), 1: 137.
[279] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 20.
[280] M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 190-192.
[281] Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 1: 137.
[282] Resûl-i Ekrem'in sağlığında peygamberlik iddiasında bulunanlardan biridir. Necid'de oturan Mudar kabilelerinden Benî Esed'in kâhin ve reislerinden olup Araplar arasında kahramanlığı, savaş yeteneği ve şairliğiyle bilinirdi. Asıl adı Talha'dır. Peygamberlik iddiasında bulunduğu için aşağılama amacıyla Tuleyha (Talhacık) denilmiştir. Hz. Ömer zamanında Esed ve Gatafân kabilelerinin İslâm'a girmesi üzerine Tuleyha da müslüman oldu. Onun savaş konusundaki tecrübelerinden istifade edildi. Özellikle Kādisiye ve Nihâvend savaşlarında büyük yararlık gösterdi. (Mehmet Salih Arı, "Tuleyha b.

Tuleyha ona geri dönmesini, Kûfelilerin valilerinden başkasını istemediklerini söyleyerek Umâre'yi ölümle tehdit etti. Geri dönmek zorunda bırakılan Umâre, Medine'ye gelerek durumu Hz. Ali'ye anlatmıştır.[283] Medine'de Hz. Ali'nin en büyük destekçisi olan Eşter en-Nehaî, Hz. Ali'ye Kûfe halkının valilerinden çok memnun olduklarını söyleyerek onu görevinde bırakmasını talep edince, Hz. Ali bu teklifi istemeyerek de olsa kabul etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, Ebû Mûsâ'ya bir biat mektubu göndererek kendisinin ve Kûfe halkının biatını istemiş, Ebû Mûsâ da halktan biat aldıktan sonra, biatı kabul edenleri kaydettği mektubu, Hz. Ali'ye göndermişti.[284] Hz. Ali, Cemel ashabına karşı hazırlıklarını sürdürürken Kûfe halkının da desteğini istiyordu fakat bir türlü bu çağrısına destek bulamıyordu. Bunun sebebini öğrenmek için Ebû Mûsâ'ya mektup yazarak iki elçisini Kûfe'ye gönderdi. Elçiler Ebû Mûsâ'nın yanına varıp ona Hz. Ali'nin mektubunu teslim ettiler. Daha sonra elçiler Kûfe'de biraz daha kalıp, Hz. Ali'nin durumunu halka izah etmiş, destek istemişlerdir. Fakat halktan hiç kimse bu çağrıya icabet etmemiştir. Bunun sebebinin, Ebû Mûsâ'nın Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen hadiseleri fitne olarak değerlendirmesi ve halkı bu yönde teşvik ediyor olmasından kaynaklandığını öğrendiler ve bu durumu Hz. Ali'ye aktardılar. Gerçekten de Ebû Mûsâ el-Eş'arî, fitne düşüncesini her hutbesinde, özel ders ve sohbetlerinde dile getirerek halkı evinde oturmaya çağırıyor ve fitneye bulaşmamaları hususunda uyarıyordu.[285]

Ebû Mûsâ'ın yanına giden bazı kişiler onun Hz. Ali'ye katılma meselesindeki fikrini sormuşlar, Ebû Mûsâ da: "Ahiret için oturmak, dünya için savaşa katılmaktan daha hayırlıdır, siz istediğinizi seçin!"[286] deyince, gelen elçilere kimse katılmamış, elçiler Ebû Mûsâ'ya kızarak hakarette bulununca o da şöyle karşılık vermiştir: "Vallahi Osman'a yapılan biat benim ve arkadaşınızın boynundadır. Biz Osman'ın katli işini halletmedikçe ikinci bir savaşa girmeyiz."[287]

Ebû Mûsâ'nın bu sözlerinden, Hz. Osman'ın haksız bir şekilde şehit edildiği fikrinde olduğu ve Hz. Ali'nin hilafetine de olumlu bakmadığı anlaşılmaktadır.

Huveylid", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012), 41: 362-363.)
[283] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 206.
[284] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 370.
[285] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 226-227.
[286] Esedî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 138-139.
[287] Taberî, *Târîh*, 4: 561.

Büyük bir olasılıkla Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesine seyirci kalarak onu savunmadığını ve daha sonra da halifeliği aldığını düşünüyordu. Bundan dolayı Hz. Osman haksız yere öldürülmüş ve Hz. Ali de onu savunmayarak üzerine düşen görevi yapmamış diye düşünmüş olmalıdır. Kuvvetle muhtemeldir ki yaşça olgun, deneyimli ve alim bir sahâbî olan Ebû Mûsâ, Hz. Ali'de onu hilafete taşıyacak üstün bir meziyet görmüyordu.

Hz. Ali, Kûfelilerin Ebû Mûsâ'nın fitne zamanında evlerinde oturmalarını emretmesinden[288] dolayı yardıma gelmemeleri üzerine, Eşter'i Kûfe'ye göndererek Ebû Mûsâ'yı valilikten azletmiş ve aynı gece vali konağından ihraç ettirmiştir. Ebû Mûsâ'nın yerine Ka'b el-Ensarî'yi vali olarak tayin etmiştir. Bu olaydan sonra Kûfe halkından 9000 kişi, bir başka rivayete göre ise 12000 kişi Hz. Ali'ye katılmıştır. Geri kalanlar ise Ebû Mûsâ'nın bu bir fitnedir fikrinden dolayı Kûfe'de kalmışlardır.[289]

Valilikten azledilen Ebû Mûsâ, halifeye kızıp karşıt bir gruba katılmamış aynı zamanda karşıt grupların kontrollerinde olan merkezlere gitmeyerek ve tarafsızlığını koruyarak ilkeli bir tavır sergilemiştir. Bu tavrı onun Müslümanları tarafsızlığa çağırırken dünyevî menfaatleri değil de Müslümanların genel menfaatlerini düşündüğünün en güzel delilidir. Ebû Mûsâ, Kûfe'den ayrılınca Tedmur ve Rusafe arasında bulunan el-Urz isimli bir köye yerleşerek bu köyde bir yıldan daha uzun bir süre kaldı ve siyasetten uzak bir hayat yaşadı.[290]

Hz. Ali, Ebû Mûsâ'yı valilikten azledince, Muâviye, Ebû Mûsâ'ya bir mektup göndererek, Amr b. el-Âs gibi kendisini de yanında görmek istediğini belirtmiştir. Bu teklifini kabul etmesi halinde, iki oğlundan birisini Basra, diğerini de Kûfe valisi yapacağını, bunun yanı sıra herhangi bir karar alınacağı zaman mutlaka kendisinin bilgisine başvurulacağını bildirmiştir. Bu mektuba cevaben Ebû Mûsâ, vadettiği hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını, bu teklifi kabul etmeyeceğini, kabul ettiği taktirde Allah'a hesap veremeyeceğini beyan ederek reddetmiştir. Ebû Mûsâ, Sıffîn Savaşında da aynı tarafsızlığını korumaya devam etmiştir.[291]

---

[288] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 237.
[289] Esedî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 140.
[290] Taberî, *Târîh*, 4: 561.
[291] İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 1982, 154.

3. 1. 4. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hakem Olayındaki Rolü ve Tutumu

Hz. Ali ve Muâviye arasında zuhur eden Sıffîn Savaşında (h. 37/657), daha önce de belirttiğimiz gibi Amr b. el-Âs'ın yaptığı öneri sonucunda Şam askerleri, mushafları mızraklarına takmış ve Irak halkı ile kendi aralarında Allah'ın kutsal kitabı ile hakemlik yapılması için onlara davetiye göndermişlerdir. Bu davranış, Amr b. el-Âs'ın tahmin ettiği gibi, Hz. Ali'nin ordusu içinde farklı düşüncelere yol açmış; bir kısmı savaşın devam ettirilmesini talep ederken ordunun çoğunluğu ise Allah'ın hükmü hususunda yapılan bu davetin icra edilmesi hususumnda hemfikir olduklarını belirtmişlerdir.[292] Harb'in sona erdirilmesini talep edenler, savaştan bitap düşmüş ve karşısında kendi kabile mensuplarından olan dindaşlarına kılıç çekerek harp etmede isteksiz olan kimselerdi. Bunların savaşa devam etmesi için Muâviye ve taraftarlarının Kur'an'a tam itimat etmedikleri onlara ifade edilmişti. Ancak şu an Şamlılar, Kur'an'a olan tam inançlarını ve sorunlar karşısındaki çözümü de ancak Kur'an'da aradıklarını açık bir şekilde dile getiriyorlardı. Bu da onların kararlılıklarını sarsmıştı. Bu gidişat karşısında Hz. Ali ikilik yaşayan kendi ordu mensuplarına, bunun bir harp hilesi olduğunu, hakikatte Şamlıların Allah'ın mukaddes kitabını dikkate almadıklarını ifade ettiyse de sözünü dinletememiştir. Savaş halinin bozulmaması için ısrarcı olduysa da, bazı ordu mensuplarınca ölümle tehdit edilmiştir.[293]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sıffîn Savaşı öncesinde, Hz. Ali'ye açıktan destek veren kişilerin hakaretlerine ragmen, duyduğu hadisleri aktararak Kûfeliler'i Sıffîn Savaşında taraf olmamaları konusunda teşvikte bulunmuştur.[294] Ebû Mûsâ, gerek Hz. Ali'nin ve gerek ise Muâviye'nin halifeliğinden ve ayrıca Talha ve Zübeyr'in tutumlarından da razı değildi. Cemel ve Sıffîn Savaşlarına kendisi katılmadığı gibi bu nedenle başka kişilerin de böyle bir harpte bulunmamaları için gayret göstermiştir.

Netice de bu harpler sona ermiş, sonuç hakemlerin savaş ile ilgili görüş ve kararına kalmıştı. Şamlılar kendilerini temsil etmek üzere hem fikir olarak Amr b. el-Âs'ı seçerken, Irak halkı belirleyecekleri temsilci konusunda da ayrılığa düşmüşlerdir.[295] Eş'as ve onunla birlikte hareket edenler, halifeye temsilcisini

[292] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 440-441.
[293] Taberî, *Târîh*, 3: 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 316.
[294] Esedî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 140.
[295] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 324.

belirleme yetkisini de vermek istememişler ve Hz. Ali'yi temsilen Ebû Mûsâ'nın uygun olacağını ifade etmişlerdir. Halife onların bu denli ısrarlı hareketleri karşısında: "Bana birinci konuda isyan ettiniz, hiç olmazsa ikinci konuda itaat ediniz. Ebû Mûsâ'nın bu işin ehli olmadığına inanıyorum"[296] şeklinde ifade edince, bu ısrarlarının sebebini şu şekilde açıklamışlardır: "Biz Ebû Mûsâ'nın dışında hiç bir kimseyi kabul etmeyiz; zira o, her zaman bizim içine düştüğümüz hatalardan bizi engellemeye ve bizi, günahlardan korumaya çalışmıştır."[297] Buna karşılık Hz. Ali onlara, Ebû Mûsâ'yı reddetme nedeni olarak şöyle demiştir: "O, benim için güvenilir biri değildir. Benden ayrıldı da insanlar bana olan yardımını kestiler. Sonra benden kaçtı. Nihayet, bir kaç ay sonra kendisine güvence verdim. İşte Abdullah b. Abbas, onu bu işin başına getirelim." Onlar da: "Vallahi sen de olsan, İbn Abbas da olsa bizi asla ilgilendirmez. Senin veya Muâviye'nin yakını olabilecek bir kimseyi de kabul etmeyiz"[298]diyerek görüşlerinde ısrarcı oldular ve neticede onların dediği oldu.

Hz. Ali'nin hakemi olarak kabul edilen Ebû Mûsâ, hiçbir savaşa katılmamış ve hep tarafsız kalmıştı.[299] Buna karşın Muâviye'nin hakemi olan Amr b. el-Âs ise tarafsız kalmamış, hem kılıcı ile hem fikirleriyle Muâviye'nin yanında yer almıştı. Aslında bu durumda Amr b. el-Âs'ın karşısında kendi gibi taraf olan İbn Abbas gibi birinin olması daha isabetli bir karar olurdu.

Ebû Mûsâ'nın hakem tayin edilmesi görünüşte Muâviye için avantaj sayılabilirdi. Çünkü Ebû Mûsâ'nın baba tarafından akrabaları olan Eş'arîlerle, anne tarafından akrabaları olan Aklılar, Muâviye'nin safında yer almışlardı. Bir de zaten Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Hz. Ali aynı fikirde değildi.[300] Ancak akrabalarının Muâviye'nin yanında olması Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi hiçbir şekilde etkilememiş ve O, doğru bildiği yolda sebatkar bir şekilde yürümeye devam etmiştir.

Hicaz'ın el-Urz mevkiînde uzlete çekilmiş olan Ebû Mûsâ'ya, bizzat kendi kölesiyle haber gönderilerek savaşın bittiği ve kendisinin hakem olarak tayin edildiği bildirilerek Hz. Ali'nin huzuruna davet edildiği haberi verilmiştir. Savaşın bittiğini ve Müslümanlar arasında barış yapıldığını öğrenen Ebû Mûsâ, bu durumu hamd

[296] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 24.
[297] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 324.
[298] Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 3: 381.
[299] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 324.
[300] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh.*, 3: 302.

ederek sevinçle karşılamış fakat hakem tayin edildiğini öğrenince kölesine: "İnna lillah ve inna ileyhi raci'un" diyerek cevap vermiştir.[301] Verilen görevi ifa etmek üzere kendisi için gönderilen askerlerle birlikte Hz. Ali'nin yanına gelmiştir.[302]

Iraklıların Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi hakem seçmelerinde ısrarcı olmalarının sebepleri şu şekilde değerlendirilmektedir:

1- Ebû Mûsâ'nın Cemel ve Sıffîn'da tarafsız kalıp iki savaşa da katılmamış olması.[303] Özellikle Sıffîn Savaşını fitne olarak değerlendirmesi,[304] savaşa katılan Iraklıların, savaşın sonunda Ebû Mûsâ'nın fitne fikrinde isabet ettiğini düşünmeleri ve onun rehberliğinde fitneden kurtulacaklarına inanmaları.

2- Ebû Mûsâ el- Eş'arî'nin, Hz. Ali ve Muâviye ile herhangi bir kan bağının (akrabalığının) olmayışı.

3- Ebû Mûsâ el- Eş'arî'nin takva ve ilim ehli olması. Ebû Mûsâ, başta Resûlullah'ın ve ondan sonraki halifelerin görev verdiği[305] ehemmiyetli bir idareciydi. Ayrıca O, uzun dönem Basra valiliği yapmış, daha sonra halkın isteği üzerine Kûfe valiliğine getirilmişti.[306] İki şehir halkı da onu son derece yakinen tanıyordu. Valilik görevi yaptığı zamanda din eğitiminin de üzerinde durarak sayısız öğrenci yetiştirmişti.[307] İbn Mesud'un vefat etmesinin akabinde Kûfe'de dindar kesimin desteklediği en saygın kişi mertebesine çıkmıştı.[308]

4- Ebû Mûsâ el- Eş'arî'nin Yemen'li olması da onun hakem seçilmesini etkileyen diğer bir faktör olmuştur. Çünkü Eş'as b. Kays da Yemen kökenliydi.

Hakem tayininden sonra taraflar buluşma zamanını belirleyerek bulundukları yerden ayrıldılar. Her iki tarafta da karşılıklı olarak anlaştıkları Dûmetü'l Cendel'in Ezruh bölgesinde görüştüklerinde[309] Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'ya, Hz. Osman'ın yaşadığı üzüntü verici olayın Muâviye tarafından takip edildiğini, ayrıca onun Kureyş kabilesi içinde önemli ve şerefli bir yerde olduğunu ifade etti. Ancak Amr'ın,

[301] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 324.
[302] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 193.
[303] Taberî, *Târîh*, 3: 25.
[304] Taberî, *Târîh*, 3: 28.
[305] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 4: 123.
[306] Taberî, *Târîh*, 2: 544-545; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3:37-38.
[307] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 4: 123.
[308] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 200.
[309] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 453.

Ebû Mûsâ'dan beklediği karşılık, umduğu gibi olmadı. Ebû Mûsâ, Amr'a farklı bir teklifte bulundu: "Ümmetin iyiliği ve Allah rızası için, Abdullah b. Ömer'i hilafete getirelim. Çünkü O, bu savaşlara asla katılmadı. Hem O, Ömer'in adını da yaşatmış olur" dedi. Amr b. el-Âs ise ona: Halifelik makamına oğlu Abdullah'ı atamasını, ayrıca gerek ilim gerekse amel ve zahitlik hususlarında Abdullah b. Ömer b. Hattap ile aynı seviye de olduğunu ifade etti. Ebû Mûsâ da karşılık olarak O'na: "Oğlunu kendinle beraber kötü bir yol olan fitnenin içine dahil ediyorsun" diyerek cevap verdi.[310] Ayrıca Amr'ın oğlu Abdullah, özünde sözünde dosdoğru bir karektere sahipti. Sonra Ebû Mûsâ: "Ey İbn As! Açıkçası Araplar, gerek kılıçla gerekse de mızrakla birbirleri ile harp ettikten sonra taraflar hakkında sonuca varmak için sana görev verdiler. Sonuç olarak sen de tarafları daha önceki fitneye veya daha kötülerine doğru ilerletme" dedi.[311]

Amr b. el-Âs, yapılan görüşmelerin sonunda Ebû Mûsâ el- Eş'arî'nin, ne Muâviye'nin, ne de oğlu Abdullah'ın halife olarak atanmasını kabul etmeyeceğini anlayınca: "Sen Resûlullah'ın yakın arkadaşısın ve benden daha yaşlısın öyleyse önce sen konuş" diyerek sözü kendisine bıraktı. Ebû Mûsâ el- Eş'arî de şöyle bir teklifte bulundu: "Hem Ali'yi, hem Muâviye'yi azledelim. Bırakalım Müslümanlar şûra yoluyla kendi aralarından kendi halifelerini seçsinler." Amr b. el-Âs doğru olanın bu olduğunu söyleyerek Ebû Mûsâ'nın teklifini kabul etmiştir.[312]

Amr b. el-Âs, sonuç olarak alınan kararları Müslümanlara bildirmek için Ebû Mûsâ'ya öncelikli bir imtiyaz vermiş, Ebû Mûsâ, bölgede bir araya gelen Müslümanların karşısında bir hususta ortak düşündüklerini, bununla ümmetin barış halinin devam etmesini ve işlerinin yoluna girmesini umduklarını söylemiştir. Öncelikle Abdullah b. Abbas'ın Ebû Mûsâ'yı, alınan bu sonucun öncelikle onun değil Amr'ın ifade etmesini, aksi durumda aleyhte bir fert olan Amr'ın verdiği söze sadık kalmayıp ona aleyhte hareket edeceği ikazında bulunduğu, Ebû Mûsâ'nın da, İbn Abbas'a o şahısla aralarında anlaşmazlık bulunmadığını her iki tarafın da ortak bir sonuca ulaştıklarını söylediği rivayet edilmektedir.[313] Ebû Mûsâ, Müslümanların karşısında, kendilerinin hem fikir olarak Ali ile Muâviye'yi mevcut görevlerinden

[310] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 455.
[311] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 200.
[312] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 200.
[313] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 339.

alıp, hilafet işini Müslümanların oluşturacağı bir şûraya havale etmeyi ayrıca onların istekleri üzerine ehil bir ferdi bulup belirlemelerini kararlaştırdıklarını, bu minvalde Ali ve Muâviye'nin mevcut vazifelerine son verdiklerini ifade etti. Bunun akabinde orada bulunanlara konuşmaya başlayan Amr ise, Ebû Mûsâ gibi Ali'yi görevinden aldığını, temsilcisi olduğu Muâviye'yi ise, Osman b. Affân'ın velisi, onun kanını talep eden ve onun yerini almayı hak eden kişi olarak yerinde bıraktığını ilan edip duyurmuştur.[314] Bu konu Mes'udî'de izah edilmektedir.[315]

Alınan bu karar Iraklılar üzerinde şok etkisi yapmış ve büyük tepkiye sebep olmuştur. İbn Abbas: "Ey Ebû Mûsâ, suç senin değil seni hakemliğe getirenlerindir" diye bağırınca buna karşın Ebû Mûsâ da: Amr b. el-Âs'ın sözünden döndüğünü ve hile yaptığını ifade etmiştir.[316]

Bu gelişmelerin ardından Ebû Mûsâ Mekke'ye gitmek zorunda kaldı. Çünkü, Hz. Ali adına başarılı olamamıştı ve ona karşı yüzü yoktu. Zaten Hz. Ali de hakemlerin kararının Kur'an'a ve Sünnet'e uygun olmadığını söyleyerek alınan kararları kabul etmedi. Böylece Hakem Olayı başarısız bir şekilde sonuçlanmış oldu. Ancak hakem heyeti, Hz. Osman'ın mazlum bir şekilde hayatına son verildiğini ve onun velisinin de Muâviye olduğunu kabul etti.[317] Bu karar sayesinde Muâviye isyan eden biri durumundan çıkarak meşrû bir siyasî lider haline gelmiş oldu. Buna karşın Hz. Ali, hakem heyeti tarafından görevinden alınmış[318] ve görüntüde de olsa

[314] Taberî, *Târîh*, 3: 113; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2: 409.

[315] Mes'udi'ye göre Amr, İbn Ömer'in halife olmasını, Irak ve Suriyelilerden bir taraf onu halife tanısa diğer tarafın tanımayacağını, bunun neticesinde de savaş çıkıp kan akıtılacağını söyleyerek kabul etmedi. Bunu Ebû Mûsâ da olumlu karşıladı. Bunun üzerine Amr, Ebû Mûsâ'ya, barış ve Müslümanların hayrı için kalkıp, insanlara arkadaşlarını azlettiklerini açıklayıp, kendisinin halife yaptığı kişinin adını söylemesini önerdi. Amr'ın teşvikiyle önce Ebû Mûsâ orada toplanan Müslümanların karşısına çıkıp emniyet, barış, ayrılığın önlenmesi, kan dökülmemesi ve birliğin sağlanması için Ali ve Muâviye'nin görevlerinden azledilmesini kararlaştırdıklarını: sarığını çıkardığı gibi Ali'yi azlettiğini ve onun yerine babası ve kendisi sahabe olan geçmişiyle temayüz eden Abdullah b. Ömer'i halife yaptıklarını ilan ederek insanları bunu kabul etmeye davet etti. Ardından Amr konuşmaya başlayarak onun gibi Ali'yi azlettiğini fakat Muâviye'yi kendisinin ve diğerlerinin üzerinde idareci olarak bıraktığını ilan etti. Müzakerenin kaydedildiği sahifeyi okuyarak, Ebû Mûsâ'nın Osman'ın haksız yere şehit olarak öldürüldüğünü, velisi Muâviye'nin onun kanını her yerde talep hakkına sahip olduğunu kabul ettiğini açıkladı. Muâviye'nin halifeleri olduğunu, itaatleri ve Osman'ın kanını talep etmek üzere biatlerinin ona olduğunu belirtti. Ebû Mûsâ, Amr'ın yalan söylediğini, anlaştıkları karara göre Muâviye'yi halife yapmadıklarını, ikisinin de Ali ve Muâviye'yi azlettiklerini söyledi. Buna Amr, Ebû Mûsâ'nın yalan söylediği, Ali'yi azlettiğini fakat kendisinin Muâviye'yi azletmediğini ileri sürerek cevap verdi (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2: 409)

[316] Dîneverî, *el-Ahbâr*, 201.

[317] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 338.

[318] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 456.

halifeliğinin meşrûluğunu kaybetmek gibi bir durum ortaya çıkmış oldu.

Ebû Mûsâ Hakem Olayı'ndan sonra Mekke'ye dönünce, Muâviye ona kendisini Şam'a davet eden bir mektup gönderdi. Muaviye mektupta Hz. Ali'nin çıkan kararı kabul etmeyerek Iraklılarla birlikte olduğunu, şayet kendisi Şam'a gelirse halk tarafından güzelce karşılanacağını dile getiriyordu. Muâviye'nin mektubuna Ebû Mûsâ el-Eş'arî cevaben, Mekke'den ayrılmayı düşünmediğini, Amr b. el-Âs'ın, kendisi için düşündüğünün aynısını kendisinin de Hz. Ali için düşündüğünü ve hilafete Hz. Ali'nin daha layık olduğunu belirterek, Hz. Ali'nin hakemlerin kararını kabul etmediğine dair şeklindeki sözlerini eleştirerek: "Senin bana yazmış olduğun mektupta bahsetmiş olduğun mesele, Hz. Peygamberin ümmetini ilgilendiren büyük bir meseledir. Bana sunmuş olduğun tekliflere gelince benim bunlara bir ihtiyacım yoktur"[319] şeklinde cevap vermiştir.

Hakem Olayında Amr b. el-Âs'ın, hile ile alınan kararın aksine açıklamada bulunması göz önüne alınacak olursa, bu durum Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, sonucun nereye varacağını tahmin edemeyen beceriksiz, saf, siyaset bilmeyen biri gibi gösterilmesine neden olmuştur. Halbuki bu doğru olarak kabul edilemez. Çünkü eğer O, siyaset bilmeyen biri olsaydı Hz. Peygamber döneminde Yemen bölgesine idareci olarak gönderilmezdi. Eğer Ebû Mûsâ saf biri olsaydı, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında valilik makamına getirilmezdi. Hatta Hz. Ali döneminde de bir süre valilik görevini sürdürmüştür. Bütün bunlara binaen O'nun böyle biri olduğu iddia edilemez

Sonuç olarak Ebû Mûsâ'nın siyasetini iki noktada özetlemek mümkündür:

1- Ebû Mûsâ el-Eş'arî asla fitne ve kaos taraftarı olmamıştır. Hz. Peygamberin de hadislerine uyarak bu tür ortamlardan hem kendisi hem de kendisini dinleyenleri uzak tutmuş, mümkün olduğu kadar barış yanlısı bir politika izlemiştir.

2- Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü kabul etmekte fakat bunun intikamının kanla veya isyanla alınmasının doğru olmayacağına inanıyordu. Ona göre, dindar ve ehil bir kişinin şûra yoluyla devletin başına geçip adaleti sağlaması en doğru olanıydı.

[319] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 4: 123.

Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra, Ebû Mûsâ el-Eş'arî Mekke'den ayrılarak Kûfe'ye gitti. Bu arada Muâviye'ye de biat etti. Hicrî 44 yılında Kûfe'de vefat etmiş ve Kûfe yakınındaki Seviyye mevkiîne defnedilmiştir.[320]

3. 2. AMR B. EL-ÂS

3. 2. 1. Hayatı

Amr b. el-Âs'ın, m. 573-574 yıllarında, Hz. Peygamber'in doğumundan kısa bir zaman sonra Mekke'de doğduğu belirtilmektedir. Amr b. el-Âs, Kureyş kabilesinin Sehm koluna mensuptur. Tam ismi Amr b. el-Âs b. Vail b. Hâşim b. Saîd b. Sehm b. Amr b. Hüsays b. Ka'b b. Lüeyy'dir. Ebû Abdillah ve Ebû Muhammed künyeleri ile bilinmektedir. Babası Âs b. Vâil'in (ö. m. 622) Mekke'deki nüfuzu sayesinde iyi yetişmesi için gerekli her türlü ortam hazırlanmıştır. Amr b. el-Âs, İslam'a girmeden önce Mekke'nin siyasî ve ticarî hayatında önemli bir mevkiye sahipti. O, Şam, Habeşistan, Yemen ve Mısır taraflarına ticaret yapmış ve Mekke'nin büyük tüccarlarından olan babası Âs b. Vâil'in yanında yetişmiştir. Yaptığı ticârî seyahatlar neticesinde birçok idareci ile görüşüp tanıştığı ve itibarlı bir şahsiyet haline geldiği nakledilmektedir.[321]

Amr b. el-Âs, ilk başlarda Müslümanlığa karşı çok tepkiliydi. İslamı kabul etmeden önceki dönemde müşriklerin yanında yer almış, Müslümanlarla yapılan savaşlarda üst düzeyde vazifeler üstlenmişti. Bedir Savaşı'na ticaret kervanıyla birlikte olduğu için katılmamıştır.[322] Uhud ve Hendek Savaşında ise müşriklerle beraber İslam ordusuna karşı savaşmıştı. Hendek Savaşından sonra ise arkadaşlarıyla beraber dostu olan Habeşistan kralı Necâşî'ye gitmişti.[323]

3. 2. 2. Müslüman Oluşu

İslamiyet'ten önce Mekke ve Habeşistan sıkı bir ilişki içindeydi. Amr b. el-Âs'ın Necâşî ile dostluğu da ticarî ilişkiler sayesinde oluşmuştur. Amr b. el-Âs,

[320] Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", 10: 190-192.
[321] İbrahim Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs* (Kahire: Mektebetu Medbulî, 1996), 39-41.
[322] Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakid el-Eslemî Vâkidî, *el-Megâzî* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1966), 1: 28.
[323] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), 2: 129.

kendi üretimi olan işlenmiş derileri Necâşî'ye götürüp sunmuştu.[324] O zamanlardan itibaren ikisi arasında dostluk başlamıştı.

Amr b. el-Âs, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Kureyşlilere galip gelmesi durumunda Mekke'nin yaşanılacak bir yer olmayacağını düşünüyordu ve tahmini de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) müşriklere üstünlük kuracağı yönündeydi. Müslümanlarla yapılan en son savaş olan Hendek savaşının da kaybedilmesi üzerine arkadaşlarıyla birlikte Habeşistan Kralı Necâşî'ye sığınmıştı. O sıralarda Hz. Muhammed (s.a.v.) de Habeşistan'a iltica eden Müslümanlara, Mekkelilerin zarar vermesini engellemek için Necâşî'ye Amr ibn Umeyye adında bir elçi göndermişti.[325]

Bundan sonrasını Amr b. el-Âs kendisi şöyle anlatıyor: "Vallahi biz Necâşî'nin huzuruna vardığımızda Amr b. Umeyye de oradaydı. Kendi kendime Necâşî'nin huzuruna vardığımda Amr b. Umeyye'yi kendisinden isterim. Onu bana teslim eder ise öldürürüm dedim. Habeş Kralı'nın huzuruna çıktım. Her zamanki gibi kendisini huzurunda eğilerek selamladım. Merhaba hoş gelmişsin dostum dedi. Kendisine hediyelerimizi sunduk. Çok beğendi, bir kısmını kumandanlara verdi, kalanını da kaydettirip saklanmasını emretti."[326] Neşeli olduğunu görünce:

"Ey hükümdarım senin yanından çıkan o adam bize düşman birinin elçisidir. Onu bize teslim et, zira o bize düşmandır" [327]dedim.

Necâşî benim bu sözlerim üzerine o kadar kızdı ki elini uzatıp burnuma vurdu. Az kalsın burnum kırılacaktı. Burun deliklerimden fışkıran kanlar elime bulaştı. Üzerime öyle bir zillet ve mahcubiyet çöktü ki yer yarılsaydı da dibine girseydim[328] diye düşündüm.

Kendimi toparlayıp: "Vallahi bundan hoşlanmayacağını bilseydim onu senden istemezdim" dedim. Necâşî: "Ey Amr! demek sen Mûsâ ve İsa peygambere gelen Cebrail'in kendisine gelip durduğu bir zatın elçisini öldürmen için sana vermemi istiyorsun ha" dedi.[329]

Necâşî'ye: "O, gerçekten bir peygamber midir?" diye sordum. O da:

[324] Muhammed Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001), 248.
[325] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 54.
[326] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3: 384.
[327] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 54.
[328] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3: 384.
[329] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 55.

"Yazıklar olsun sana ey Amr! Evet, ben onun Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğuna şehadet ediyorum!" diye cevap verdi. Amr b. el-Âs, Necâşî'ye biat edip vedalaştıktan sonra arkadaşlarına Müslüman olduğunu söylemeden[330] Medine'ye doğru yola çıkmıştır. Amr b. el-Âs devamında: "Sonra yola çıktım.[331] Hidde'ye[332] vardığımda baktım ki benden az evvel gelmiş iki adam çadırlarını kurmaya çalışıyorlardı. Biri çadırın içindeydi. Diğeri de çadırın dışında bineklerini tutuyordu. Dikkatle bakınca Halid b. Velid olduğunu anladım."

-"Nereye gidiyorsun?" diye sordum.[333] O da:

-"Muhammed'e gidiyorum. Halk İslamiyet'i kabul etti. Aklı başında olanlardan kimse kalmadı. Vallahi, eğer yerimizde kalırsak, kelerin deliğinde boynundan tutularak inlerinden çıkarıldıkları gibi, Muhammed de bizi boynumuzdan tutarak yakalayacak." dedi.[334]

-"Vallahi ben de Muhammed'e gidip Müslüman olayım diye yola çıktım" dedim.[335]

Bundan sonra yanlarında Osman b. Talha ile peygamberin huzuruna giderek Müslüman olup üçü de biat etmişlerdir (m. 629 Hudeybiye barışından bir sene sonra). Amr b. el-Âs geçmiş günahlarının affedilmesini istedi. Hz. Peygamber de: "İslamiyet kendinden önce yapılmış günahları silip süpürür. Müslüman olarak hicret etmek de aynı şekilde geçmiş günahları yok eder."[336] buyurdu.

3. 2. 3. Askerî ve Siyasî Hayatı

Hz Peygamber, Amr b. el-Âs'ın siyasî ve askerî konulardaki bilgi ve cesaretinden dolayı onu Zâtü's-Selâsil seriyyesinde Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde gibi sahâbîlerin de bulunduğu kimselerin başına kumandan olarak tayin etti.[337] Seriyye sırasında komutan olan Amr b. el-Âs'ın havanın soğuk olmasına rağmen ateş yakılmasına izin vermemesi, Medine'den gelen birliğe de kumanda etmek istemesi ve bu durumdan dolayı karışıklığın çıkması, seriyyede yenilerek

[330] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3: 385.
[331] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 56.
[332] Mekke ile Medine arasında bulunan bir yer adıdır. (İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 56.)
[333] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3: 385.
[334] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 56.ö
[335] M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahabe* (İzmir: Işık Yayınları, 2006), 171.
[336] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5: 198.
[337] Vâkidî, *el-Megâzî*, 2: 770.

kaçan düşman askerlerinin takibine izin vermemesi ve gusul gerektiren ihtilam durumunu yaşadığı halde soğuk havayı bahane ederek teyemmümle abdest alarak namaz kıldırması gibi uyguladığı bazı hususlar, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) şikayet konusu olarak sunuldu. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu şikayetlerin açıklamasını isteyince Amr b. el-Âs düşmana karşı yerlerini belli etmemek için ateş yaktırmadığını, hava çok soğuk olduğu için teyemmümle yetinmek zorunda kaldığını ve pusuya düşmemek için de düşman askerinin takibine izin vermediğini açıkladı.[338] Hz. Peygamber (s.a.v.) de herhangi bir şey demeyerek yanlış bir şey yapmadığını tasdik etmiş oldu.

Amr b. el-Âs'ın daha sonraki görevi Umman'da olmuştur. Amr b. el-Âs Mekke'nin önde gelen tüccarlarındandı. Bu yüzden sık sık başka memleketlerdeki fuarlara katıldığı için gittiği yerlerin hükümdarlarıyla dostlukları vardı. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.v.) diğer ülkelere yaptığı gibi Umman hükümdarına da kendisini ve halkını İslam dinine çağıran bir mektup yollamış ve Amr b. el-Âs'la beraber Umman'a süvari birliklerini göndermiştir.[339] Amr b. el-Âs burada, İslam Hükümeti'nin Umman'daki hususî valilik görevini üstlenmenin yanısıra, bölgede bulunan Müslümanların vergilerini toplamakla görevli ve Müslümanların aralarında çıkan anlaşmazlıkları çözümleme görevini de üstlenmişti.[340]

Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat edene kadar Amr b. el-Âs Umman'da kalmış ve buranın Müslüman olmasında çok etkin bir rol oynamıştır. Öyle ki Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından sonra komşu ülkelerde dinden dönmeler yaşanmış olmasına rağmen Umman halkı İslamiyete bağlılığını sürdürmeye devam etmiştir.[341]

Amr, Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefat haberini alınca Medine'ye döndü. Halife seçilen Hz. Ebû Bekr'e biat ederek Medine'de kaldı.[342] Hz. Ebû Bekr döneminde orduda komutan olarak görev yaptı. Bizans'la, Müslümanların güvenliğini sağlamak ve onların zulümlerine son vermek amacıyla mücadeleye girişti. Ecnadeyn Savaşında (h. 13/634) Eyle üzerinden Güney Filistin'e geçti. Yapılan başarılı mücadeleler sonucunda Güney Filistin'i aldı, oradan da Kuzey Filistin'e geçti. Bizans ordularının

[338] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 62.
[339] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 65.
[340] Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, 342.
[341] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 67.
[342] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 68.

sayıca ve silah bakımından üstün olmaları nedeniyle halifeden yardım istedi. Bunun üzerine Halife ona Halid b. Velid'i destek olmak için gönderdi.[343] Böylece sonuç olarak Filistin'in tamamı alınmış oldu. Buralarda kesin hakimiyet sağlanması ise Hz. Ömer dönemindedir. Kudüs halkının şehrin anahtarını halifeye teslim etmesini sağlayan kişi Amr b. el-Âs'dır. Suriye'nin, Bizans hakimiyetinden kurtulduğu savaş olan Yermük savaşında da görev almıştır.[344]

Halife Hz. Ebû Bekr'in ölümünden sonra, Hz. Ömer'in halifelik döneminde yine orduda yer alarak fetihler yapmaya devam etmiştir. Kendisine ün veren en büyük olay Mısır'ın fethidir. Henüz İslam dinine girmeden önce ticaret amacıyla Mısır'a gitmişti. Filistin ve Suriye'nin Müslümanlar tarafından alınması sırasında Mısır'ın yerli halkı ile Bizanslıların arasındaki geçimsizliği ve memleketin genel durumunu iyice kavramıştı. Aynı zamanda Filistin ve Suriye'den kaçan Bizans kumandan ve askerlerin bir kısmı da Mısır'a kaçmıştı. Bu yüzden de Mısır tarafından bir tehlike gelebileceğini düşünüyordu. Diğer taraftan Hz. Ömer deniz seferi konusundan imtina ediyordu. Çünkü daha önce donanma kurma teşebbüslerinde bulunulmuş ancak gemiler batmıştı. Yalnız bu defa Amr b. el-Âs'ın söylediklerine ikna olmuş ve Mısır'ın fethi için hazırlıklara başlanmasına izin vermişti. Hz. Ömer daha sonraki deniz seferlerine de müsaade etmemiştir.[345]

Mısır seferi m. 640'ta başlamış ve 3 yıl sürmüştür. 4000 kişilik orduyla sefer başlamış daha sonra 5000 asker daha takviye yapılmıştır. Bu takviyeden sonra Bizans ordusu imha edilmiştir. Babilon kalesi 4 aylık kuşatmanın ardından alınmış ve sonra da İskenderiye teslim alınarak Mısır'ın fethi tamamlanmıştır.[346]

Amr b. el-Âs, eski Babilon yakınındaki bölgede İslam'ın ilk şehri olan Fustat'ı kurdu. Fustat'ta, Amr b. el-Âs Camii ve idare binasıyla bunların etrafında Amr b. el- Âs'ın 15500 askeri için kabilelerine göre ayırdığı semtler-mahalleler kuruldu. Amr b. el-Âs, Fustat şehrinin güvenliği için bazı kabileleri stratejik öneme sahip olan Nil nehrinin batı tarafına yerleştirdi ve buralara kale yaparak güvenliği sağlamlaştırdı. Zaman içerisinde Babilon ile Süveyş'i birbirine bağlayarak Mekke'ye erzak göndermeye başladı. Amr b. el-Âs sadece askerî faaliyetlerde bulunmamış,

[343] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 14.
[344] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 74.
[345] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 5: 383.
[346] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 165.

ülkeyi bayındır hale getirmiş ve mali durumunu da düzeltmiş, halkın gelir seviyesini de yükseltmiştir.[347]

Hz. Ömer m. 644 yılında sabah namazını kıldırdığı esnada Ebu Lü'lüe adında İran'lı bir köle tarafından iki yerinden bıçaklandı.[348] Ağır yaralanan Hz. Ömer kendisinden sonraki halifenin belirlenmesi için Aşere-i Mübeşşere'den altı kişinin bulunduğu bir şûra oluşturdu. Oluşturulan heyete oğlu Abdullah'ı halife seçilmemek şartıyla dahil etti. Amr b. el-Âs halife yaralandığı sırada Medine'deydi ve bu şûraya kendisi de dahil olmak istediyse da bu isteği halife tarafından uygun görülmemiştir.[349]

Yapılan istişareler sonucunda Hz. Osman halife seçildi ve o dönemde Amr b. el-Âs valilik görevine devam etmekteydi. Daha sonra Hz. Osman tarafından görevinden azledildi[350] (h. 27). Amr'ın azledilmesinin sebebi olarak Hz. Osman ile aralarındaki bir düşmanlığın veya İskenderiye'nin fethi sırasında Amr'ın halka zulmetmesi gösterilir. Ayrıca halifenin bu bölgeden fazla vergi talep etmesi fakat valinin bunu kabul etmemesinin sebep olduğu da nakledilir. Hz. Osman, Amr'ın yerine kendi süt kardeşini atamıştır.[351] Bu da Amr'ı, Hz. Osman'a karşı daha fazla öfkelendirmişti. Bu olaydan sonra uzun bir süre siyasetten uzak kalmıştı.

Hz. Osman dönemi İslam'da ilk fitnelerin baş gösterdiği bir dönemdir. Bu fitnelerin sonuçları günümüze kadar sirayet etmiştir. Artık yavaş yavaş İslam dünyasında bölünmeler başlayacaktı. Hz. Osman'ın yumuşak huylu olması ve bölge yönetimlerine yakın akrabalarını getirmesi huzursuzluğa yol açtı. Valilerin liyakatsiz davranışları, haksız uygulamaları halkın şikayetlerini arttırdı. Aynı zamanda kabileler içindeki anlaşmazlıklar, güç mücadeleleri ve asabiyecilik de Hz. Osman'a karşı muhalefeti arttırdı. Fustat bu muhalefetin merkezlerinden biri durumuna gelmişti. Bazı kaynaklarda Amr b. el-Âs'ın da kışkırtıcılar arasında olduğu geçmektedir.[352] Ancak bu bilgi net değildir. Daha sonra Hz. Osman'ın h. 35/656 şehit edildiği haberini

[347] Eymen Fuad Seyyid, "Kahire", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24: 182-191.
[348] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 3: 322.
[349] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 3: 317-318.
[350] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 95.
[351] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 249.
[352] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 87.

duyduğunda da çok üzülmüş ve hıçkırarak ağlamıştır.[353]

Filistindeki çiftliğinde bulunduğu bir dönemde halkın Hz. Ali'ye biat ettiğini öğrendi. Bu durumdan hoşnut olmayan Amr,[354] bir süre bekleyerek olayları takibe devam etti. Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam ve Hz. Peygamberin eşi Hz. Âişe'nin halifeye karşı ayaklandıklarını[355] daha sonra ise Cemel Savaşında bunların yenik düşerek Talha ve Zübeyr'in öldürüldüklerini öğrendi. Öte yandan Şam'da görevli olarak bulunan Muâviye'nin halifeye biat etmediğini, Hz. Osman'ın katline sebep olanlardan kan talep etmesi niyetiyle halkı halifeye karşı kışkırttığı da aldığı haberler arasındaydı.[356] Amr b. el-Âs her ne kadar Cemel Savaşına katılmadıysa da daha sonra meydana gelecek olaylarda yerini alacaktır.

3. 2. 4. Sıffîn Savaşı ve Hakem Olayı'ndaki Rolü

Sıffîn Savaşında neredeyse eski ve yeni kaynakların çoğu, Kur'an'ın hakemliği fikrini Amr b. el-Âs'ın, yenilmek üzere olan Muâviye'nin ordusunu kurtarmak için ortaya attığı bir harp hilesi olarak kabul eder. Bu kaynaklarda Amr'ın bu davranışı, gerek açıktan, gerekse üstü kapalı bir şekilde hakareteriz bir şekilde eleştirilmektedir. Mısırlı yazarlardan Taha Hüseyin (ö. m. 1974),[357] Hz. Osman dönemi, fitne olayları ve Hz. Ali dönemi karışıklıklarıyla ilgili olarak yazdığı "*el-Fitnetü'l-Kûbrâ*" isimli eserinde, Amr b. el-Âs'ın Şam tarafını da onların yanındaymış gibi aldattığını, savaş esnasında Kufe tarafında bulunan Eş'as b. Kays ile irtibata geçerek, onunla gizli görüşmelerde bulunduğunu ve bu görüşmeler esnasında hakem işinin kararlaştırıldığını ifade eder. Ayrıca Amr Eş'as ikilisinin beraber Hz. Ali'ye karşı plan yaptıklarını ve bundan dolayı Eş'as b. Kays'ın hakem fikri ortaya atıldığında Hz. Ali'nin itirazlarına rağmen ısrarla bu önerinin kabul edilmesinden yana tavır aldığını belirtmektedir. Aynı zamanda gerçekleşen tüm olaylarda bu ikilinin ortaklaşa planlarının söz konusu olduğunu anlatır.[358]

Taha Hüseyin ve onun gibi düşünenlerin bu kanaati, oldukça sert ve tek taraflı bir hüküm gibi görünmektedir. Çünkü:

---

[353] Taberî, *Târîh*, 4: 558.
[354] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 87.
[355] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 283.
[356] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 88-91.
[357] Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ : Ali ve Benuh* (Beyrut: Dârü'l-Maârif, t.y.).
[358] Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, 2: 80-82.

Amr b. el-Âs gibi siyaset dahisi bir kişinin sadece her iki tarafı kandırmak için hakem fikrini ortaya attığını iddia etmek oldukça güçtür. Çünkü Hz. Ali, bu fikrin bir harp hilesi (teklifi) olduğunu zaten taraftarlarına bildirmişti. Ancak diğer yandan Amr, savaşın devam etmesi durumunda bir çok müslümanın imha olacağı gerçeğini de görmüş ve kendince bunu önlemenin bir çaresini aramaya çalışmıştır. Çare olarak da bu Hakem Olayını öne sürmüş ve kendince başarılı da olmuştur. Çünkü iyi veya kötü onun bu teklifi sayesinde her iki taraftan da daha fazla kişinin ölmesinin önüne geçilmiştir. Hadisenin bir de bu açıdan değerlendirilmesi daha sağlıklı bir kanaatin oluşmasına yardımcı olacaktır.

Büyük çoğunlukla hem Şam hem de Kûfe tarafı fitne görünümünde olan bu savaşa engel olmayı yürekten istiyorlar ve bu konuda ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlardı. Hz. Ali sırf bu durumu engellemek için savaş başlamadan önce ufak çaplı birkaç çatışma sırasında barış için çabalamış,[359] hatta savaşın getireceği dehşetli vaziyeti anlatmak için tedbir olarak, Muâviye'nin yanında savaşan kabilelerin karşısına kendi kabilelerine mensup kişileri yerleştirmişti. Durum böyle olunca babayla-oğul, kardeşle-kardeş gibi yakın akrabalıkları bulunan kişiler karşı karşıya savaşacaktı. Bu manzara korkunçtu. Fakat bu dehşetli manzaraya rağmen Muâviye ve Hz. Ali taraftarları gittikçe şiddetlenen bir savaşa tutuşmuş, bu savaş iki tarafta da üzüntüye sebep olan binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştu. Ayrıca bu çatışmalar ve ölümler halkı endişeye sevk etmişti. İslam Devletinin sınırlarını muhafaza eden askerler bu savaşlarda yıpranıp bir kısmı da yok olunca kafire karşı devlet sınırlarını kim nasıl koruyacaktı! Her iki taraf bu endişe içinde iken barış taleplerini alenen dile getiriyorlardı. Bu esnada Amr b. el-Âs hakem fikrini ortaya attı. Onun bu teklifini öne sürerken niyetinin hem mağlup olmak üzere olan Muâviye'nin ordusunu kurtarmak, hem de iki taraf arasındaki şiddetli çarpışmaları önleyerek Kur'an'ın hükümlerine göre barış yapılmasını sağlamak olduğunu söylemek mümkündür. Bu hususlar göz önüne alındığında bizce de Amr b. el-Âs'ın insafsızca eleştirilmesi pek haklı görünmemektedir.

Amr b. el-Âs'ı kötülemek için muhalifleri tarafından yapılan uydurma rivayetlerin var olduğunu da kabul etmek gerekir. Misal olarak Şia eğilimli olarak hissedilen bir rivayete bakalım: "... Hz. Ali galip gelmek üzere iken Amr b. el-Âs,

[359] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 290.

Muâviye'ye: "Seni bu mağlubiyetten kurtaracak şeyi biliyorum ama buna karşılık Mısır valiliğini bana verecek misin?''dedi. Muâviye: "Tamam, veriyorum"[360] diye cevap verince Amr b. el-Âs, Kur'an'ın hakemliği tavsiyesinde bulundu."[361]

Bu biraz zorlamalı bir rivayet gibi geliyor. Çünkü: Zaten "Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah'a ve Rasûlüne götürün."[362](4/59.) ayetine binaen karışıklıkların önlenmesi için Kur'an'ın hükümlerine müracaat edilmesi emrolunuyordu. Bu hususu belirtmek için Muâviye birini görevlendirdi. Bu kişi halkın arasında dolaşarak: "Kalan kanlar hakkında Allah'tan korkun. Sizinle bizim aramızda Allah'ın Kitabı hakem olsun!" diye haykırıyor ve elinde bulunan Kur'an'ı havaya kaldırarak: " İşte şu Kur'an hakem olsun!" diye bağırıyordu.[363] Daha sonra: "Baksana, Kitaptan kendilerine bir pay verilmiş olanlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabına çağrılıyorlar da sonra onlardan bir topluluk yüz çevirerek dönüyor"[364] (3/23.) mealindeki âyetini okumuştu. Bunu duyan Muâviye ordusundaki askerlerden yanında Kur'an'dan sayfa bulunan herkes, mızraklarının ucuna bu sayfaları takarak: "Allah'ın Kitabı başından sonuna kadar sizinle bizim aramızda hakem olsun!" diye bağırmaya başlamışlardır. Böylece beş yüz kadar Kur'an sayfası mızrakların üzerinde yükselmişti.[365]

Hakem seçme işinde Muâviye, Şam halkı ve kendisi adına Amr b. el-Âs'ı belirledi. Muâviye'nin seçtiği hakemi askerlerinin tümü uygun görerek onaylamışlardır. Diğer tarafta Hz. Ali ve askerleri arasında hakem belirleme hususu karışıklığa neden olmuştur. Eş'as b. Kays ve onun etrafında bulunan kişiler Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi hakem olarak teklif ediyorlar, Hz. Ali ise onun hakemliğine karşı çıkıyordu. Bazı rivayetlere göre Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ için: "O benim için güvenilir biri değildir" dediği ve buna rağmen çevresindekilerin tercihleri doğrultusunda onun hakemliğini kabul etmek zorunda kaldığıdır.[366]

Hicrî 37 senesinin Ramazan ayında hakemler Kûfe ve Şam'dan katılan önemli şahsiyetlerle Dûmetu'l-Cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde bir araya

[360] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1918, 7:342.
[361] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 91.
[362] Karaman v.dğr., *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, 86.
[363] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 440.
[364] Karaman v.dğr., *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, 52.
[365] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 1967, 1: 10.
[366] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 277.

geldiler.[367] Müzakereler yapılır iken Amr b. el-Âs her seferinde Muâviye'nin halifeliğini öne sürmüş, Ebû Mûsâ ise bunu reddederek halifeliğin Abdullah b. Ömer'e verilmesini uygun gördüğünü belirtmiştir. İbn Ömer'i de Amr b. el-Âs redd edince, Ebû Mûsâ en uygun olanın Hz. Ali ve Muâviye'i halifelikten azlederek seçim işini Müslüman halka bırakma fikrini sunmuş, bu fikri Amr b. el-Âs da kabul edince ortak bir karar alınmıştır. Fakat İbn Abbas'ın uyarısına rağmen öncelikle konuşan Ebû Mûsâ, Hz. Ali ve Muâviye'yi halifelikten azlettiklerini, Müslüman halkın istediği kişiyi halife seçebileceğini belirttiği konuşmasının hemen ardından Amr b. el-Âs ayağa kalkarak kendisinin de Hz. Ali'yi halifelikten azlettiğini fakat Hz. Osman'ın velisi olan Muâviye'yi halifelik makamında bıraktığını söylemiştir. Bu sözleri duyan Ebû Mûsâ, Amr b. el-Âs'a hile yaptığı gerekçesi ile hakarette bulunmuş, Amr b. el- Âs da ona kötü sözlerle karşılık vermiştir.[368]

Hakemlerin görüşmeleri ve görüşmelerin sonucu ile ilgili rivayetler birkaçı hariç genel olarak Amr'ın Ebû Mûsâ'yı kandırdığı ve ona ihanet ettiği noktasında hemfikir gibi görünse de görüşmelerin meydana geliş şekli ve ihanetin ortaya çıkması büyük faklılıklar arzetmektedir. İslâm tarihçilerinin ve araştırıcılarının ilk zamanlardan beri konuyla ilgili bir takım değerlenlendirmelerde bulunmaları bu dikkat çekici farklılıklardandır. Burada öncelikli olarak İslam Tarihçilerinin değerlendirmelerine yer vermek isteriz:

İbni Abdi Rabbih'in (ö. h. 328/940) *el-İkdü'l-Ferîd* isimli eserinde Tahkîm Olayı ile ilgili şu hususlarr dikkat çekmektedir: "Ümmet arasında ortaya çıkan fitnenin son bulması için Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'dan önce Hz. Ali ve Muâviyeyi halifelikten azletmiş ve fitneye karışmamış birini hilafet makamına getirmeyi teklif etmiştir. Daha sonra Ebû Mûsâ'nın niyetinin İbn Ömer'i iş başına getirmek olduğunu sezince de kendisi ondan önce davranıp İbn Ömer'in uygun olacağını söylemiştir. Ebû Mûsâ, Amr'ın önerisini uygun bulmuş fakat kendisine güvenmediğini açıkça belirtince Amr yeminler ederek ve sözler vererek onu ikna etmeyi başarmıştır. Bu konuşmaların ardından halkı toplamışlar, Amr b. el-Âs hürmet edercesine Ebû Mûsâ'ya öncelik vermiş onun bu halinden Ebû Mûsâ şüphelenince de Amr yeniden yeminler ederek Ebû Mûsâ'nın güvenini kazanmıştır. Ebû Mûsâ halka seslenerek

[367] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 336.
[368] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 5: 92.

kendisinin Hz. Ali'yi, Amr'ın ise Muâviye'yi halifelikten azlettğini onların yerine İbn Ömer'i hilafete atadıklarını açıklamış ve: "Bakın, şu kılıcımı çıkardığım gibi Ali'yi görevden alıyorum." diyerek kılıcını kınından çıkarmıştır. Ardından söz alan Amr b. el-Âs ise: "Ben ise şu kılıcımı omuzumda tuttuğum gibi Muâviye'yi hilâfette tutuyorum" diyerek kılıcını omuzuna takmıştır."[369]

Mes'udî (ö. h. 346/957), Şia, Hâricî, Mutezile vb. fırkaların bu konuda birbirleriyle anlaşamadıklarını ve kendi fikirlerini destekler mahiyette sözler kullanmaları neticesinde bu rivayetlere tamamen olduğu gibi inanmanın doğru olmayacağını ifade eder.[370]

İbnü'l-Arabî, (ö. h. 638/1240) anlatılanların uydurulmuş hikayeler olduğunu söyleyerek önemli bir noktaya da değinir: Bazı tarihçilerin, bu uydurmaları bazı hükümdarlar için yazdıklarını ve ehl-i bid'a olan bazı kişilerin de bunları malzeme olarak kullandıklarını ifade eder. Bundan dolayı İbnu'l-Arabî'ye göre Amr b. el-Âs'ın burada herhangi bir hilesi söz konusu değildir. O da Ebû Mûsâ gibi Muâviye'yi halifelikten azletmiştir.[371] Bu konuda daha açık ve net bir ifâde kullanmayı tercih eden İbnü'l-Arabî: "Bazı kimseler tahkîm konusunda tahakkümde bulunarak Allah'ın rızasına uygun olmayan sözler sarfetmişlerdir. Halbuki dinî bir bakışla olmasa bile insanlık nazarıyla meseleye bakılsa dahi, bu hoş olmayan sözlerin kitaplarda kaydedilmiş olması koyu bir cehaletten kaynaklanmıştır" demektedir.[372]

İbn Kesîr (ö. h. 774/1372), tahkîm konusunda Amr'ın önce Ebû Mûsâ ile aynı fikirdeyken, daha sonra ona ters düşerek Hz. Ali'yi azledip, Muâviye'yi halifelikte bırakmasını bir içtihada bağlar. Bu içtihadın kaynağını da şöyle anlatmaktadır: "Amr b. el-Âs, Halife makamının boş kalmasının halkın içinde bulunduğu bu durumdan daha tehlikeli olduğunu, bu durumun fitne ve fesada fırsat verebileceğini düşündüğü için Muâviye'yi halifelikten azletmeyip yerinde bırakmıştır.[373] İçtihadın, isabetli veya yanlış oluşu kesin değildir."

---

[369] İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4: 347-348.
[370] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 407.
[371] Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım fî Tahkikî Mevâkıfi's-Sahabe Ba'de Vefati'n-Nebi (s.a.v.)* (Kahire: Dârü'l-Kütübi's-Selefiyye, 1405), 174.
[372] İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, 172.
[373] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 456.

Bu görüşleri değerlendirdiğimizde, savaşın olanca yıkımıyla Müslümanların kıyımına daha fazla sebep olmaması, kalan tarafların da iyice bitkin düşmemesi ve daha fazla Müslüman kanının akmaması için Amr'ın savaşı bitirici hamlesi mâkul görülebilir. Ancak burada kendimize şu soruyu sormamız gerekir. Acaba Amr, savaş Şamlıların lehine devam edecek olsaydı bu hamleyi yapar mıydı? Muhtemelen yapmazdı. Çünkü savaşın seyri çoğu zaman el değiştirmişti. Kimi zaman Şamlılar kimi zaman da Iraklılar gâlip gelmiştir. Şamlıların savaşın seyrini lehine çevirdikleri vakit, ne Amr'dan ne de Muâviye'den böyle bir hamle gelmemiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu konudaki rivayetlerin, çelişkilerle dolu olmasına örnek teşkil eden durumlardan biri de şöyledir: Bir rivayette Ebû Mûsâ, Hz. Ali'yi ve Muâviye'yi parmağındaki yüzüğü çıkartarak bunu çıkardığım gibi her ikisini de halifelikten çıkarıyorum demişti. Amr b. el-Âs ise parmağıma yüzüğümü taktığım gibi Muâviye'yi halifelik makamında bırakıyorum demiştir.[374] Başka bir rivayette takılıp çıkarılan şey yüzek değil de sarıktır;[375] diğer bir rivayette kılıçtır[376] denilmiştir. Bu anlatımlara bakılarak tarih kaynaklarında yer alan rivayetlerin kesin doğrular olarak kabul edilmemesinin daha doğru olacağı kanaatindeyim.

Çağımızın önemli bilginlerinden biri olan Ömer Nasuhi Bilmen (ö. m. 1971) ise bu olay hakkında: "Bu mukâtele neticesinde maatteessüf Hz. Ali ordusundan 25.000, Muâviye'nin ordusundan da 45.000 Müslüman şehit düşmüştü. Muâviye'nin ordusu inhizâma, indirâsa mahkûm bir vaziyette idi. O ordu ki Roma hududunun muhafızı, İslâm kuvvetinin büyük bir rüknü idi. Bunu da inhizamdan kurtarmak yine İslâm menâfii îcâbâtından idi." "İşte bu orduyu bu inhizamdan kurtarmak için iki kardeş ordu mensuplarını Kur'ân'ın hükmüne davet etmek, bir halâs çaresi olmak üzere iltizam edilmiş sayılabilir. Zaten İmam Ali'nin taraftarları da böyle beyne'l müslimîn vukûbulan bir mukâtelenin şeâmetini anlamış olmalı idiler ki, hemen silahlarını bırakmaya koşmuşlar, Hz. Ali'nin müessir nutuklarını dinlememişlerdi" "Böyle bir durumdan kurtulmak için Amr b. el-Âs'ın aldığı tedbirler, tavsiyeler takdire layık görülmelidir. Zaten "Harp hiledir"[377] demiştir Peygamberimiz, savaşın

[374] Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh* (Paris, 1916), 5: 229.
[375] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 392-399.
[376] İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, 177-178.
[377] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Bulak : el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1895), 157.

feci sonuçlarından kurtulmak ve Müslüman kanının daha fazla akmasını engellemek için çeşitli çarelere başvurmak savaşın gerektirdiklerindendir"[378] demektedir. Bilmen'in değerlendirmesinden yola çıkarak Amr b. el-Âs'ın bu savaş taktiğini, her iki taraftaki Müslüman askerlerinin çok fazla kanının dökülmesine engel olma çabasından dolayı sulh-u umumi için yaptığı kanaatindeyiz.

Amr b. el-Âs, ömrünün son yıllarında, Muâviye tarafından vali olarak tayin edildiği Mısır'a yerleşti. Ölüm anı kendisine gelince: "Beni oturtun!" dedi. Hazır bulunanlar onu oturttular. Sonra şu tavsiyede bulundu: "Ruhumu teslim ettiğimi gördüğünüzde kefenimi hazırlayın ve beni üç kat kefenle kefenleyin. Kefenimin üst kısmını bağlayın, zira ben hasmı olan birisiyim, hesaba çekileceğim. Mezarımı da kazın, üzerime toprak atın ve beni süratle kabrime götürün." Sonra da şunu ekledi: "Ey Allah'ım! Sen Amr b. el-Âs'a bazı şeyler emrettin. O bunları terkedip yapmadı. Bazı şeyleri de ona yasakladığın halde o bunları işledi." Sonra da iki eline tutunarak: "Senden başka ilah yoktur" diyerek bu sözleri üç defa tekrarladı ve bu hal üzere ruhunu teslim etti (h. 43 Ramazan). Oğlu Abdullah onun cenaze namazını kıldırdı ve onu Mısır mezarlığına, "el-Mukattam" denilen dağın eteğine defnetti. [379]

Amr b. el-Âs, kendisine ait tüm köleleri azat etmiştir. Araplar'ın meşhur dört dâhisinden biri olarak kabul edilen Amr b. Âs zeki, son derece cesur, iyi bir hatip ve şair, kabiliyetli bir idareci idi. Onun bu yönlerini takdir eden Hz. Ömer, "Amr dünyada kaldıkça hep idareci olmalıdır"[380] derdi. Amr, Hz. Peygamber'den ve Hz. Âişe'den hadis rivayet etmiş olup rivayetlerinin tamamı, kırk kadardır.[381]

---

[378] Ömer Nasuhî Bilmen, *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikâdları* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1948), 131-132.
[379] İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, 9: 499.
[380] Ya'kûbî, *Tarîh*, 2: 197-198.
[381] Ahmet Önkal, "Amr b. Âs", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3: 79-81.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎLER

4. 1. TAHKÎM OLAYININ DOĞURDUĞU OLUŞUM: HÂRİCÎLİK

Hâricîler, esas olarak Hakem Olayından sonra ortaya çıkmış bir oluşumdur. Diğer bir tabirle Hâricîler denen grubun tarih sahnesine çıkmasını tetikleyen olay, Amr b. el-Âs'ın ortaya attığı ve Hz. Ali taraftarlarının kafasını karıştıran Hakem (Tahkîm) Olayıdır. Bu olay, Hz. Ali ordusunun tabiri caizse içini karıştırmıştır. Ordu içindeki bazı kesimler fikir ayrılığına düşmüş ve sonuçta Hâricîler denen grubun ordudan ayrılmasına kendi başlarına hareket etmelerine yol açmıştır. Hâricîlerin Amr b. el-Âs'ın ortaya attığı bu hakem fikrinden dolayı ortaya çıkmış olmaları nedeniyle bu son bölümde Hâricîlerden bahsetmeyi uygun bulduk.

4. 2. HÂRİCÎLİĞİN DOĞUŞU

Mezhepler, fırkalar, içtimaî ve dinî hareketler, tarihî süreçte bir anda meydana gelmiş oluşumlar değillerdir. Onların bir hazırlık evreleri vardır. Bu nedenle onların ortaya çıkış anlarından oluşumlarına değin yaşanılan zamanı belirleyip incelemek gerekmektedir. Halife Hz. Osman'ın h. 35/656 yılında Medine'de, evinde öldürülmesi, İslam düşüncesinin özelllikle Hâricîlerin incelenmesi için iyi bir başlangıç noktasıdır.[382] Hâricîlik, geçmişte kültürel olarak çölde, göçebe hayatı sürmüş, sonradan yerleşik hayata geçmiş, bedevî bir topluluğa dayanmaktadır.[383]

İslam Mezhepleri Tarihinde ortaya çıkan ilk siyasî, itikadî fırka Hâricîlik'tir. Hâricîlik mezhebinin oluşmasında tarihi gerçekler incelendiğinde farklı sebepler ifade edilse de bir grup olarak vukû bulmasındaki etken Sıffîn Savaşının akabinde meydana gelen olaylardır.[384]

"Hâricî", "çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" manasındaki "hurûc" kökeninden; "ayrılan, isyan eden" anlamına gelen "hâric" sözcüğüne nisbet ekinin ilave edilmesiyle oluşmuş bir kelimedir. "Hurûc", "girme" nin aksi olup "çıkmak"

---

[382] Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 4. Baskı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 1981), 11.
[383] Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 11-13.
[384] Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn* (Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1963), 125.

anlamına gelmektedir. Topluluk adı için Hâricîyye ve Havarîc isimleri kullanılır.[385]

Hâricî ismi; asî (isyan eden), meşru otoriteye başkaldıran kimse anlamında kullanılmaktadır. Bu isim kendileri için, isyan ettikleri yöneticiler ve muhalifleri tarafından kullanılmış olup, daha ziyade meşru halife olan Hz. Ali'ye isyan etmeleri sebebiyle, haktan ve dinden ayrılanlar veya İslam cemaatini terk ederek uzaklaşanlar anlamında kullanılmıştır.[386] Şehristânî'ye göre ise: "Cemaatin fikir birliği ettiği hak imama karşı isyan eden herkes, Hâricî olarak adlandırılır."[387]

İslam Tarihi kaynakları incelendiğinde gerek siyaset, gerekse düşünce tarihinde büyük izler bırakan bölünmelerin başlangıcı Cemel ve Sıffîn Savaşlarıdır. Meydana gelen savaşların sonuçlarına bakıldığında, fırkaların ayrışması ve fikirlerini yayıp oluşturması neticesinde, ayrım daha da derinleşerek kalıcı bir hal almıştır.[388] Hâricîler, genellikle görüşlerini ve düşüncelerini, Hakem Olayı zamanında ve sonrasında "Lâ hükme illâ lillâh/hüküm yalnız Allah'ındır"[389] anlayışları etrafında şekillendirmişlerdir.[390] Böylece Hâricîler dinî ve siyasî düşüncelerini, görüşlerini Hz. Ali zamanında yaşananlara ve Hz. Osman zamanındaki hadiselerle ilişkilendirmektedirler. Bunlar, Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında gerçekleşen toplumsal değişimlerden haz almayan, hayal kırıklığına uğramış, sert tepkici Müslümanlar'dan oluşuyordu. İslam fırkaları arasında mezhebini en çok savunan, görüşlerine en şiddetli bağlılığı gösteren, genelde en fazla dindarlık yapan, en atılgan ve gözüpek grup Hâricîler olmuştur.[391]

Hâricî fırkasının ortaya çıkmasında münafıkların rolü büyüktür. Özellikle Zül Hüveysira ve Hurkus b. Züheyr gibi meşhur münafıklar, Hâricîliğin doğuşunda önemli rol oynamışlardır. Bu şahıslar tarihte Hâricî fırkasının öncüleri, ileri gelenleri ya da Hâricîliğe yön verenler olarak görülmektedirler.[392] İlk dönemlerdeki siyasî

[385] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4: 52.
[386] Eş'arî, *Makâlât*, 127-128.
[387] Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Niḥal*, 2. (Beyrut, 1975), 2: 114.
[388] Ahmet Bağlıoğlu v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu, 2. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 54-55.
[389] Karaman v.dğr., *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, 81.
[390] Halil İbrahim Bulut, "Dinî Şiddetin Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları" (Usûl İslam Araştırmaları, 2016), 41.
[391] Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbgatullahh Kaya (İstanbul: Çelik Yayınları, 2013), 72.
[392] Abdulkerim Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut, 1986), 1: 114.

olaylara dikkatli bakıldığında, münafıklık kisvelerinden şüphe edilmeyen bu kişilerin, Müslümanlar arasında zuhur eden Cemel, Sıffîn ve Nehrevan Savaşlarında ayrılıklara sebep oldukları, daha sonra ortaya çıkan fitne vak'alarında da perde arkasından insanları kışkırttıkları söylenebilir.[393]

4. 3. HAKEM OLAYINA HÂRİCÎLERİN TEPKİSİ

Hz. Ali, tahkîmi kabul edip Kûfe'ye yönelince ordusundan 12000 kişi ayrıldı. Bunlar şehre girmeyip Harura denilen yere gittiler.[394] Hz. Ali, Harura'da yaptığı konuşmadan sonra Hâricîleri ikna ederek bir kısmının kendisiyle birlikte şehre girmelerini sağladı.[395] Hâricîler Kûfe şehrine giriş yaptıktan sonra Hz. Ali'nin tahkîmden vazgeçtiği sözünü yaydılar. Hz. Ali bunu duyunca mescidde bir konuşma yaparak, bu antlaşmadan dönmesinin söz konusu olamayacağını söyledi.[396] Bu konuşmasından sonra Hâricîlerin Hz. Ali taraftarlığından ayrılmaları yeniden gündeme geldi. Hz. Ali, Hâricîlerin tahkîmden vazgeçmesi için yaptıkları başvuruları kabul etmeyip, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi daha önceden anlaştıkları gibi "Tahkîm Toplantısına" yollayınca, Hâricîler de artık kesin olarak oradan ayrılmaya karar verdiler.[397]

Hâricîler Hz. Ali taraftarlığından ayrılarak Nehrevan'da toplandıklarında genel bir değerlendirmede bulunup son derece mühim ölçütler belirlemişlerdir. Liderlik ruhu bulunan ilk Hâricîler bir araya gelerek çeşitli kararlar aldılar. Onların aldıkları kararlar şu üç noktada incelenebilir. Bunlar:

"1- Hüküm yalnız Allah'ındır. 2- Yönetim, şûra ile yapılır 3- Emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker vardır ve farzdır."[398]

Hâricîler, Nehravan'da toplandıkları sırada hakemler de kararlarını açıkladılar. Hakem Olayı, Muâviye lehine denebilecek bir tarzda neticelendi. Bu netice Hz. Ali taraftarları arasında ihtilafı arttırırken, Hâricîlerin konumlarını ise güçlendirdi. Hz. Ali, Kûfe şehrinde bir açıklama yaparak hakemlerin Allah'ın kutsal kitabına muhalif bir karar aldıklarını söyledi ve alınan kararları da tanımadığını

[393] T.y., 1: 2942.
[394] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 332.
[395] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 335.
[396] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 457.
[397] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 343.
[398] İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 171.

beyan etti. Ayrıca Şamlılarla harp etmek için hazırlık yapılmasını istedi. Bu arada Hâricîlere de bir mektup göndererek hakemlerin kararlarını tanımadıklarını, Şamlılara karşı düzenleyecekleri sefere onların da katılmalarını talep etti.[399] Hâricîlerin bu davete verdikleri cevap konusunda farklı rivayetler mevcuttur. İbn Esîr'in, Ebû Mihnef'e dayandırdığı rivayetinde verdikleri cevap şöyledir: "Sen Allah rızası için değil, nefsin için kızıyorsun.[400] Eğer küfre düştüğüne şehadet edip tövbe edersen, aramızdaki gidişata bakarız. Aksi durumda seninle olan irtibatı kesmiş oluyoruz."[401]

4. 4. NEHREVAN SAVAŞI

Bu gelişmeler esnasında meydana gelen bir olay, Hz. Ali'nin hedefini değiştirmesine neden oldu. Yukarıda daha önce de belirttiğimiz üzere Basra Hâricîleri Nehravan'a giderken sahâbîden Abdullah b. Habbab b. Eret ile karşılaştılar. Ondan, babasından duyduğu bir hadis rivayet etmesini istediler. Sonra da Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali hakkındaki görüşlerini sordular. Abdullah onların hepsi için olumlu fikir beyan edince de kendisini ve hamile karısını öldürdüler.[402]

Hâricîlerin işledikleri feci cinayetlerin haberlerini alan Hz. Ali, el-Haris b. Mürre el-Abdî'yi tahkikat için gönderdi. Hâricîler Haris'i de öldürünce, Hz. Ali ilk önce Hâricîleri ortadan kaldırıp sonra Şam üzerine yürümeye karar verdi ve Nehrevan'da toplanmış olan Hâricîlerin üzerine yürüdü.[403] Hz. Ali onlara yaklaştığında: "Kardeşlerimizin katillerini verin, ölenlere mukabil kısas olarak onları katledip sizi bırakayım ve Şam üzerine gideyim. Belki Allah sizi de ıslah eder" diye seslendi. Hâricîler: "Hepimiz onların katilleriyiz ve hepimiz sizin ve onların kanlarını helal görüyoruz" diye karşılık verdiler.[404]

Olanlar üzerine Hz. Ali, Hâricîlerle savaşmak için hazırlık yaptı ve Ebû Eyyub el- Ensarî'ye bir bayrak vererek, verdiği bayrağın altında toplananların selamette olduklarını bildirmesini istedi. Ebû Eyyub, sonra Kûfe'ye ve Medain'e gidip

[399] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 461.
[400] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 347.
[401] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 6: 314.
[402] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 6: 314.
[403] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 462.
[404] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 463.

oralarda da Hz. Ali'nin bu sözlerini halka aktardı. Hâricîlerin önderlerinden Nevfel b. Fervet el-Eşcaî: "Ali'ye karşı nasıl savaşabilirim, onunla savaşmak için elimizde delil yok. Ey ahali dönünüz. Onunla savaşa hakkımız olduğunu anlayalım da öyle karşısına çıkalım" diyerek 500 kişi ile Hâricîlerden ayrıldı.[405] Bu kişilerden bir grup Kûfe'ye, yüz kişiye yakını da Hz. Ali'ye sığındılar. Başkanlığını Abdullah b. Vehb er-Rasibî'nin yaptığı, sayıları dört bini bulan Hâricîler bu ayrılmalar neticesinde sekiz yüze kadar düştüler. Hz. Ali, askerlerine önce Hâricîlerin saldırmasını bekleyin dedi.[406] Hâricîler hucuma geçince, savaş başlamış oldu. Savaş sonunda Hâricîler büyük bir bozguna uğradılar. (h. 38 Safer 9). Orada Hâricîlere ait bulunan silah ve eşyalar, Hz. Ali'nin askerleri arasında taksim edildi.[407]

Nehrevan savaşından sonra kuvvet kaybeden ve dağınık bir şekilde yaşayan Hâricîler, Mecusîleri, mürtedleri ve Müslümanlığa yeni girenleri etkiliyorlar ve onları hükümet aleyhine kışkırtıyorlardı. Hz. Ali, bunların üzerine bir kuvvet daha göndererek onları yine mağlup etmiş ve eman dileyenleri de affetmiştir. Bu olaydan sonra diğer Hâricîler toplanarak, Hz. Ali'ye, Muâviye'ye ve Amr b. el-Âs'a suikast kararı almışlardır. Hâricîlerden İbn Mülcem, Kûfe'ye gelerek camide uyumuş, sabah namazına yakın bir vakitte uyanıp, Hz. Ali'nin namaza çıktığı kapıda beklemişti. Hz. Ali halkı namaza uyandırdığı esnada fırsattan yararlanarak onu zehirli bir hançerle yaralamıştır.[408] Hz. Ali yaranın etkisiyle vefat etmiştir. (h. 40) Aynı gün Amr b. el-Âs hasta olduğu için camiye gidememiş ve suikasten kurtulmuştur. Muâviye de hafif yaralanarak bu olayı atlatmıştır.[409]

4. 5. HÂRİCÎ FIRKALARI

Hâricîler, Kur'an lafızlarının ve hadislerin sadece dış görünüşüne bakıp hüküm verdiklerinden, kendi aralarında da durmadan ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilaflardan dolayı fırkalara ayrılmışlar hatta fırkaları da kollara bölünmüştür. Mezhepler Tarihi kaynaklarına göre Hâricî fırkaları, Ezarika, Muhakime, Sufriyye, Necedat, Sealibe, Beyhessiyye, Acaride ve İbadîyye'dir. Diğerleri ise alt kollarıdır. Hâricî fırkalarından Sufriyye, Ezarika ve Necadat, Abbasîler zamanında Irak,

[405] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 354.
[406] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 355.n
[407] İbn Kesîr, *el-Bidâye (Mehmet Keskin)*, 7: 464.
[408] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 400.
[409] Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 1: 211.

Kirman, Horasan ve Kuzey Afrika'nın farklı bölgelerinde isyanlar çıkarmışlardır. Fakat başarılı olamayıp zaman içerisinde etkilerini yitirmişlerdir.[410]

İsmini kurucusu olarak bilinen Abdullah b. İbad'dan alan İbadîyye fırkası ise günümüzde varlığını devam ettiren tek Hâricî fırkasıdır. Umman İbadîlerine Beyazî denmektedir. İbadîler kendilerine tahkîmden ötürü Şurat ismini verdikleri gibi, Ehlü'l-İman ve'l-İstikame, Ehlü'l-Adl ve'l-İstikame, Cemaatü'l-Müslimin, Ehlü'l-Da'vet adlarını da vermektedirler. Kuzey Afrika ve Umman'da varlığını devam ettiren İbadîler, ibadet ve muamelat konularında Sünnî Müslümanlardan faklı değillerdir. Aynı camide namaz kılarak, evlilikler münasebetiyle birbirlerinden uzaklaşmamışlardır.[411]

4. 5. HÂRİCÎLERİN GÖRÜŞLERİ

Hâricîler gerek siyasî, gerek itikadî alanda farklı fikirlere sahip bir oluşumdur. Hâricî fırkasına göre devletin en önemli özelliği adalettir. Bu yüzden devlet başkanının yapması gereken ilk iş emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker prensibini uygulamaktır (iyiliği emredip kötülükten sakındırmaktır). Aslında bu prensip her Müslümanın asli görevidir. Bu görevi yerine getirme hususunda Hâricîler'in son derece sert ve haşin oldukları bütün ilk dönem kaynaklarında bulunmaktadır.[412] Hâricîlere göre bunu yapmak vaciptir. Aynı zamanda cihad imanın esaslarındandır.[413] Fiilî cihada katılmayanlar Ezarika tarafından tekfir edilmişlerdir.[414]

"El-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker" prensibinin yerine getirilmesi esnasında kullanılacak metotla ilgili de çok değişik görüşler bulunmaktadır. Bu konuda Ehl-i Sünnet âlimleri çoğunlukla zor kullanmanın caiz olmadığı noktasında ittifak etmektedirler. Ancak tatbikatlarından örnekler sunacak olduğumuz Hâricîlere göre, kesinlikle kötülüğe sapan herkese karşı silahlı mücadele gereklidir. En ılımlı Hâricîler olan İbâdîlere göre ise, halka karşı silah kullanılamaz. Ancak zalim olan devlet başkanları, silahlı ya da silahsız olarak idareden uzaklaştırılırlar. Hâricîler,

[410] Mazlum Uyar v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 48.
[411] Uyar v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi*, 49.
[412] Sayın Dalkıran, *Hâricîlerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2019), 164.
[413] Fazlurrahman, *İslam*, trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın (İstanbul, 1981), 45.
[414] Şehristanî, *el Milel*, 1: 121.

isyan hareketlerini de bu temel anlayışlarına dayandırmışlardır.[415]

Hâricîlik, Müslümanlar arasında büyük fitnelerin çıkmasına sebep olmuş bir harekettir. İslam namına Müslümanları öldürmüşler, diğer dinlerin mensuplarından esirgemedikleri hoşgörüyü, Müslümanlara çok görmüşlerdi. Onların bir kısmında Müslüman düşmanlığı o kadar ileri gitmişti ki, kendilerinden olmayan Müslümanların çocuklarının kanlarını dahi helal sayabilmişlerdir.[416] Halbuki, çocuk dinî teklife muhatab değildi ki sorumlu olsun.

İlk dönem Hâricîleri, çokça ibadet etmeleri, takva ve ihlasları, zühdleri, fikrî ve dinî bağnazlıkları, sertlikleri ve haddi aşmaları, çarpışmaktan ve ölmekten hiç korkmamaları, Kur'an'la kıraaten ve ezber hususunda çokça alakalı olmalarıyla birlikte ayetleri zahirî manasıyla kabul etmeleri ve nassların yüzeyselliğine bağlanmaları gibi özellikleriyle tanınmışlardır.[417]

Şu da bir gerçek ki, Hâricîlerin bir çoğunun en belirgin özelliği "ihlas" idi. Ancak bu ihlaslarına, tüm anlayışlarını etkisi altına alan "belirli bir yöne şartlanmışlık" eşlik ediyordu. Hâricîlerin ihlaslı hasletlerine örnek verecek olursak: Abdullah b. Abbas Hz. Ali tarafından onlarla görüşmek için gönderilmişti. İbn Abbas, onlara gittiği zaman alınlarının uzun süren secdeden dolayı yara aldığını ve ellerinin bundan dolayı nasır bağladığını, üzerlerinde de temiz elbiseler bulunduğunu görmüştür.[418]

Hâricîlerin şartlanmışlık anlayışları ve farklı düşüncelerinden birkaçını verecek olursak: Habbab b. Eret ve masum hamile hanımını haksız yere öldürmüşlerdir. Hurma ağaçlarının altında beklerken, düşen bir hurmayı yiyen arkadaşlarını ücretini ödemediği hurmayı yediği gerekçesiyle katletmişlerdir. Müslüman olmayan birinin domuzu ortalıkta dolaşırken içlerinden bir Hâricî, kılıçla hayvanı öldürmüştü. Diğer Hâricîler sen yeryüzünde fesad mı çıkarıyorsun diye onu öldürecek iken o Hâricî, domuz sahibini bulup onu razı ederek arkadaşlarının

[415] Sayın Dalkıran, "'*Hâricîlerin "el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker" Anlayışı*'", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004): 199-223.
[416] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Niḥal*, 1: 121.
[417] Bağlıoğlu v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi*, 68.
[418] Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 73.

öfkesinden kurtulabilmiştir.[419] Daha buna benzer başka örnekler de verilebilir.

Bir taraftan takva ve ihlas, diğer taraftan sapkınlık, şiddet, sertlik ve zorla kendi inançlarını ve düşüncelerini kabul ettirme…Bunlar dinin özüne uymayan ve birbiriyle çelişen durumlardır. Her ne kadar Hâricîlerin ihlaslı olduğuna değinilse de, yaşamlarındaki bu çelişkiler safî bir ihlasa sahip olmadıklarını da göstermektedir.

Kendilerince bir konu üzerinde kabul ettikleri doğruyu, tek doğru olarak gören ve inandıklarına taassup derecesinde bağlanan Hâricîler, muhaliflerinin ispatlarını kesinlikle reddeder ve hakikat ne kadar açık olursa olsun, karşıtlarının fikirlerini kabul etmezlerdi. Tartışmalarda çok katı davranmalarının bir sebebi ise çöl hayatını temsil eden bedevî yaşam tarzından kaynaklanmaktadır.[420] Hâricîlerin çokça ibadet yaptıkları, günlerini oruçla, gecelerini ibadetle geçirdikleri bilinmektedir. Ancak aynı hassasiyeti davranışlarına yansıtamadıklarında diğer bir husustur.

Bu fırkanın mensupları sade, fikrî derinliği olmayan bir aleme sahip olmuşlar ve bedevice bir mantık ile hareket etmişlerdir. Bedevî yaşam tarzının bir sonucu olarak, İslam dininin ayrıntılarındaki zerafeti anlamakta zorlanmışlardır. Bu sebeple Kur'an hükümlerini anlamak için çaba göstermeyip, dini, yüzeysel ve şeklî olarak algılamışlardır.[421] Fakat Hâricîlerin yumuşak ve ılımlı karakter sergileyen İbadî fırkasında birçok alimin yetiştiği de nazarlardan kaçmamalıdır.[422]

Öte yandan Hâricîlik ile birlikte İslam düşünce sahasına, daha önceden kullanılmayan Müslüman-kafir kavramı girmiştir. Hâricî düşünceye göre Müslüman kişi günah işlediğinde kafir olur ve Cehennemi hak etmiş olur. Halbuki Hâricîlerden önce Müslüman ve kafir kavramları kesin cizgilerle birbirinden ayrılıyordu. İslam dininin ilk dönemlerinde Allah'ın tek olduğuna inanıp, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in onun elçisi olduğunu kabul eden kişiler artık kafir olarak görülmüyordu. Ama Hâricîlikle birlikte inanç sahasında mühim değişiklik ve kırılmalar yaşandı. Öyle ki Hâricî düşünce ile Allah'a ve peygamberine iman etmiş bir Müslüman, herhangi bir düşüncesi veya hareketinden dolayı kafir sayılabilmiştir. Kafir kavramı eski anlamını kaybederek, Hâricîler tarafından basit bir fiilinden dolayı Müslüman

[419] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil (Ahmet Ağırakça)*, 3: 350.
[420] Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 74.
[421] Bağlıoğlu v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi*, 67-68.
[422] Bulut, "Dinî Şiddetin Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları", 41-54.

kişilere de teşmil edilebilmiştir.[423]

Sayın Dalkıran, "*İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*" adlı eserinde; İbn-i Kemal'in Hâricî'lere dair görüşünü şöyle özetlemektedir: "Hâricîler, kendileri dışındaki bütün Müslümanları, hatta sahâbîden Hz. Osman, Talha, Hz. Zeynep ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zevcesi Hz. Âişe'yi tekfir etmektedirler. Hâvâricin kollarından biri olan Ezârika'ya göre de, kendileri dışındaki Müslümanlar bir tarafa, onların çocukları da küfür üzerinedir. Diğer bir kolu olan Necedat'a göre ise Sünnet'de sabit olan, içki içme cezası olarak verilmesi gereken had cezası geçersiz bulunmaktadır. Ayrıca bu fırka, iftira cezasını sadece kadınlara hasrederek, erkekler için olan iftira cezasını kabul etmemişlerdir. Bu sebeplerden dolayı İbn-i Kemal, Hâricîler'in kâfir olduklanna hükmeder. Zira onlar Kur'an ve Sünnet'in çizgisinin dışına çıkarak, Müslümanları küfürle ittiham ettikleri gibi, Kur'an'da ve Sünnet'te sabit olan hükümlerin bir kısmını da değiştirmişlerdir."[424]

Hâricîlerin kendine mensup olmayan Müslümanları, sırf kendi düşüncelerini benimsememelerinden ötürü kafir olarak kabul etmesi,[425] başka fırkaların yaptığı gibi ayet ve hadisleri farklı yorumladıklarından dolayı değil de onlara sathî bakıp, ilgisi olmayan anlamlar yüklemelerinden kaynaklanmıştır.[426] Çünkü İslamî düşüncede fasit yüzeysel yorumlama kapısını ilk açanlar Hâricîler olmuştur. "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, kâfirlerin ta kendileridir" ayetini de bu doğrultuda yorumlayarak, ilk önce Hz. Osman, Hz. Ali ve Muâviye'ye başkaldırmışlar, sonradan da kendilerine inanmayan tüm Müslümanları karşılarına almışlardır. Hatta Hz. Ali, bu özelliklerinden dolayı Hâricîler'le tartışmaya girerken, naslarla onları ikna etmeye çalışmamış, Hz. Peygamberin amelini delil olarak kullanmıştır. Ancak amelin te'vilsiz kabul edilebileceğini düşünmüştür.[427]

Diğer taraftan çok çabuk fikir ayrılıklarının olduğu Hâricîlerin, fikir birliği ettikleri hususlar da vardır. Hz. Ebû Bekr ile Hz. Ömer'in hilâfetlerinin tüm evrelerini, ayrıca Hz. Osman döneminin ilk altı yılını ve Hz. Ali'nin de tahkîme

[423] Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir İsferayînî, *etTabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fraki'l-Hâlikîn* (Beyrut, 1983), 1: 114.
[424] Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997), 70.
[425] Dalkıran, *Hâricîlerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*, 165.
[426] Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 70-71.
[427] Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 77-78.

kadar olan dönemini de olduğu gibi kabul ederler. Ancak Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık halîfelik döneminden itibaren vuku bulan olayları, siyasî ve idarî karışıklıkları ve Hz. Ali'nin tahkîmden sonraki icraatlarını kabul etmezler ve onaylamazlar. Tüm Hâricîler bu konularda müttefiktirler.[428]

Hâricîler, ülke başkanlığı makamına önem vermişlerdir. Bu önemli görevi üstlenecek şahısların seçimle göreve gelmelerini savunmuşlardır. Ayrıca bu makamı üstlenen kişilerin görev ihmallerinde, onların görevden alınması gerektiğini savunmuşlardır.[429] Bu fikirlerini de uygulamışlardır. Hâricîler toplumun gerek yapısı gerekse kültür düzeyine uygun bir siyasî metodu benimsemişlerdir. Buna göre mevcut İslam inançlarının zıddına, Hâricîler halife olmadan dahi İslam mensuplarının, dinlerini yaşayabileceklerini uygun görmüşlerdir.[430] Toplumun imam ihtiyacı bulunuyorsa, bunun gerek Kureyş mensuplarından gerekse hür ya da köle birinin olmasında bir sorun görmemişlerdir.[431] Hâricîler, imamın Kur'an'a ve Sünnet'e aykırı davranması halinde, ona silahla isyan etmeyi doğru kabul etmişlerdir.[432] Ancak diğer İslam Mezhepleri, Kur'an'a ve Sünnet'e uymama hususunu izafî ve göreceli kabul ettiklerinden ve ayrıca fitneye yani iç savaşa neden olacağından dolayı mevcut halife veya imama silahla isyan etmeyi doğru bulmamışlardır.

Özetle söylemek gerekirse, barışı, hoşgörüyü ve adaleti her alanda yerleştirme arzusunda olan İslam dini, küçük bir oluşum bile olsa Hâricîlerin doğmasının önüne geçememiştir. Yaşanan bu süreç insan unsurunun merkez olduğu oluşumlarda karşılaşılan normal bir durumdur. Semavî dinler ve bu dinlerin değerlendirilmesinin sonucunda oluşan mezhep, tarikat vb. oluşumların aynı sahada olmadıkları için her yapının değer yargılarının birbirinden bağımsız bir şekilde incelenmesi gerekir. Vahiy neticesinde oluşan kutsal metinler biraraya getirilerek kutsal bir kitap oluşmaktadır. Fakat toplumun gerek mezhep gerekse cemaat ve tarikat ya da grup yönünden bu metinleri değerlendirmesi beşerî bir özelliktir. Örnek vermek gerekirse Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefat etmesinin akabinde tarih sahnesine çıkan Hâricîler, dini çok katı kurallar bütünü olarak algılamış ve bu algıyı siyasî

[428] Dalkıran, *Hâricîlerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*, 159.
[429] Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 76.
[430] Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 86.
[431] Şehristanî, *el Milel*, 1: 200.
[432] Bağlıoğlu v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi*, 69.

emellerinde kullanmışlardır**.** Hâricîlerin dini anlama şekilleri farklıdır. Gerek din üzerine yorum yapmaları gerekse bunu fillerine yansıtmaları beşerî bir durumu göstermektedir. Bu hallerinin din ile ilişkilendirilmesi doğru değildir. Buna benzer yapılan tüm yorumlar ve benimsemeler, İslamın kendisi aynileştirilemez ve tüm Müslüman halkı kapsayamaz. Bununla birlikte tüm dinlerdeki gibi, Müslüman halkın içinde de dinin gerek emirlerini gerekse yasaklarını kendi anlayışına göre yorumlayıp, belli ölçülerde şiddet olaylarını normal bir gidişat gibi yansıtan şahısların ortaya çıkması Hâricîler misalinde görüldüğü üzere her zaman olması mümkün olan olası bir durumdur.

SONUÇ

Hz. Peygamberin vefatından sonra hilafete Hz. Ebû Bekr seçildi. Sonrasında ise Hz. Ömer halife oldu. Sonrasında Şura tarafından Hz. Osman hilafete getirildi. İlk iki halife ile Hz. Osman ilk altı yıllık hilafeti döneminde ümmet arasında herhangi bir sorun çıkmadı. Ancak. Hz. Osman'ın son altı yıllık döneminde çeşitli sorunlar çıktı ve bu durum onun öldürülmesiyle sonuçlandı.

İslam Tarihinde derin ve çaresiz yaraların açılmasına neden olan bu olay sonrasında isyan edenler Hz. Ali'ye halifelik teklifinde bulunmuşlar, Hz. Ali her ne kadar buna itiraz etmişse de ümmetin birliği ve selameti için halifelik teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır. Hz. Ali'nin halife oluşu, Şam valisi ve yine Hz. Osman'la akrabalığı olan Muâviye'nin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur.

Hz. Ali döneminde en çok tartışılan konu, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması meselesi olmuştur. Halife, bir topluluk tarafından öldürülmüş ve katilleri tam tespit edilememiştir. Bu hukukî konu çok kısa bir süre içerisinde siyasî bir sorun şeklini aldı. Şam valisi Muâviye, Hz. Osman'ın katillerinin yakalanıp idam edilmeleri halinde Hz. Ali'ye biat edeceğini aksi taktirde hilafetini tanımayacağını deklere etmiştir.

Hz. Ali, Muâviye'ye karşı sefere hazırlanırken başka bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam, Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü, katillerinin cezalandırılmadığı gerekçesiyle Hz. Ali'ye karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkma neticesinde "Cemel Vak'ası" meydana gelmiştir (h. 36/ 656). Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlanan bu savaşta aralarında seçkin sahâbîlerin de bulunduğu 15000 civarında kişi ölmüştür

Hz. Ali önce Muâviyeyi tekrar biata davet etti. Ancak Muâviye yine kabul etmedi. Hz. Ali sefer hazırlığında iken Muâviye'ye defalarca elçiler göndererek, bu sorunu savaşsız çözmeye çalışmak istemişse de bir türlü muvaffak olamamıştır. Nihayet iki ordu karşılaşınca savaş başladı. Hz. Ali'ye tarafının üstün olduğu bir sırada, Muâviye'nin safında yer alan Amr b. el-Âs yenilgiden kurtulmak için bir taktik uygulamayı önermiştir. Amr b. el-Âs'ın teklifi üzerine Muâviye'nin safında bulunan askerler mızraklarının ucuna mushaf takıp mızraklarını kaldırarak: "Kur'an'ın hükmünü istiyoruz, bu Kitap aramızda hakem olsun" diye bağırmışlardır.

Hz. Ali bunun bir harp hilesi olduğu konusunda askerleri uyarmış, fakat onlar isteksiz savaştıklarından dolayı bu emri dinlememişlerdir. Hz. Ali bu tepkiler karşısında durumu kabullenmek zorunda kalmıştır.

Her iki taraf da meselenin halli için hakem belirleme işini kabul ettiler. Muâviye ve Şamlılar hakem olarak Amr'ı seçtiler. Hz. Ali tarafında ise hakem konusunda anlaşmazlık çıkmış, Hz. Ali hakem olarak İbn Abbas'ı veya Eşter en-Nehaî'yi önermiş fakat bunu taraftarlarına kabul ettirememiştir. Hz. Ali tarafında bulunan Eş'as b. Kays bu iş için en ehil kişinin Ebû Mûsâ olduğunu söyleyerek onun hakem olmasını istemiş ve Hz. Ali de bunu kabul etmiştir.

Hakemler, bir yıl sonra kararlaştırdıkları gibi Dûmetü'l Cendel denilen yerde biraraya gelerek durumu görüşmeye başladılar. Amr b. el-Âs siyasî deha ve zekasıyla öncelikle Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü ve Muâviye'nin de onun akrabası olması nedeniyle, onun kanını talep etme hakkına sahip olduğı fikrini Hz. Ali'nin hakemi olan Ebû Musa'ya kabul ettirdi. Böyle yapmakla Muâviye'yi isyancı konumdan çıkarıp, hakkını arayan haklı birisi konumuna getirmiş oldu.

Sonrasında her iki taraf arasında hilafetle ilgili çeşitli konuşmalar yapılmışsa da herhangi bir çözüm bulunamamıştır. Her iki hakem, kendi fikirlerinde ısrarcı olduğundan bu Tahkim Olayından herhangi bir sonuç çıkmamaış ve mevcut durum devam etmiştir.

Tahkîm Olayından sonra Hz. Ali'nin ordusunda fikri bir kargaşa meydana gelmiş ve bunun sonucunda bir grup Hz. Ali'den ayrılmıştır. Bunlara sonradan Hâricîler denmiştir.

Hz. Ali, Muâviye'den önce bu Hâricîler denen grupla savaşmak zorunda kalmıştır. Nehrevan Savaşında orada mevcut Haricî grubun neredeyse tamamı imha edilmiştir. Geriye kalanlar daha sonra Hz. Ali, Muâviye ve Amr'ı suikastla öldürmeye çalışmışlaradır. Bu suikastler neticesinde Hz. Ali öldürülmüş, diğer ikisi ise bir şekilde kurtulmuşlardır.

Sıffîn Savaşında en önemli rolü müthiş dehasıyla ve siyasî zekası ile Amr b. el-Âs oynamıştır. Hz. Peygamber döneminde askerî danışmanlıkta bulunmuş, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslam orduları başkumandanlığını yapmış olan Amr, Mısır'ı fethettikten sonra buraya vali olarak atanmıştır. Hz. Osman'ın öldürülmesi ile

ortaya çıkan fitnede önce tarafsız kalmış, daha sonra Muâviye'nin yanında yer alarak olayların seyrinin değişmesine sebep olmuştur. Özelikle Sıffîn'de savaş, Muâviye'nin aleyhine devam ederken mızraklara mushaf taktırma fikri ve Hakem Olayında diplomatik hamleleri ile durumu Muâviye'nin lehine çevirmesi onun siyasî konularda ne kadar tecrübeli olduğunu göstermektedir.

Hz. Ali'nin hakemi olan Ebû Musa ise Tahkîm Olayından sonra Mekke'ye dönmüş ve siyasetten uzak bir hayat sürmüştür. Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muâviye'ye biat etmiş, sonrasında Kûfe'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir.

Sıffîn Savaşı ve Hakem Olayında önemli rol üstlenen bir grup vardı ki bunlar Hâricîler'di. Hâricîler Hz. Osman'ın öldürülmesinde ve Hz. Ali'nin halife olmasında aktif rol oynamışlardır. Hz. Ali'nin Sıffîn sonrası Hakem Olayını kabullenmesini küfr olarak değerlendiren bu grup isyan etmiştir. Hz. Ali, Nehrevan ve Nuhayle Savaşları ile Hâricîlere büyük darbeler vurmuştur. Geriye kalanlar ise bir suikastle Hz. Ali'yi öldürmüşlerdir.

Tahkîm Olayı ile belirgin bir şekilde ortaya çıkan Hâricîler sert tavırları, Kur'an'ı sathî anlamaları, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanların kanını helal saymaları gibi fikirleriyle tebarüz etmiş itikadî ve siyasî bir mezheptir. Günümüzde çeşitli nedenlerden dolayı Hâricîlik benzeri oluşumların yeniden meydana çıktıklarını (DEAŞ gibi) görmekteyiz.

KAYNAKÇA

Arı, Mehmet Salih. "Tuleyha b. Huveylid". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 362-363. İstanbul, 2012.

Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 266-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Naciye Minhum*. Kahire: :Mektebe'tü't Tevfikiyye, 1948.

Bağlıoğlu, Ahmet - Onat, Hasan - Uyar, Mazlum - Kalaycı, Mehmet - İşcan, Mehmet Zeki - Bozan, Metin - Tan, Muzaffer v.dğr. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 2. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Belazürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşraf = Ansab al-Asraf*. Beyrut: Klaus Schwarz Verlag, 2002.

Bilmen, Ömer Nasuhî. *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikâdları*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1948.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahîh-i Buhârî*. Bulak : el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1895.

Bulut, Halil İbrahim. "Dinî Şiddetin Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları". 41-54. Usûl İslam Araştırmaları, 2016.

Çeliker, Hüseyin. "İslâm Hukukunda Tahkîm". *Diyanet İlim Dergisi* 41/1 (Mart 2005): 17-47.

Dalkıran, Sayın. *Hâricîlerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2019.

Dalkıran, Sayın. "Hâricîlerin "el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker" Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004): 199-223.

Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997.

Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer : el-Fâ'ik Sıhâhü'l-Cevherî min Kısmeti Feleki'l-Müşterî: ed-Dürretü's-Seniyye (mudıyye) fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. Kahire: Otto Harrassowitz, 1961.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *Ahbârü't-Tıvâl*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Ebu Zehra, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbgatullahh Kaya. İstanbul: Çelik Yayınları, 2013.

Ebü'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer = el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer = Târîhu Ebî'l-Fida*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, t.y.

Esedî, Seyf b. Ömer ed-Dabbî. *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn*. Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1963.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke fi Kadimi'd-Dehr ve Hadîsih*. Mekke: Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, 1986.

Fazlurrahman. *İslam*. Trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın. İstanbul, 1981.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2011.

Hamidullah, Muhammed. *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.

Hasan, İbrahim. *Târîhu Amr b. el-Âs*. Kahire: Mektebetu Medbulî, 1996.

Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyat. *Tarihu Ha1ife b. Hayyat Tercümesi*. Trc. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.

Hüseyin, Tâhâ. *el-Fitnetü'l-Kübrâ : Ali ve Benuh*. Beyrut: Dârü'l-Maârif, t.y.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-Ferîd*. Kahire : Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, t.y.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b Hasan b Hibetullah. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1982.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b.Hibetullah. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Dımaşk : Dârü'l-Fikr, 1982.

İbn A'sem, Ebû Muhammed. *el-Fütûh*. Beyrut: Dârü'n-Nedveti'l-Cedîde, t.y.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *el-Fasl fi'l-Milel*

ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal. Cidde: Mektebetu Ukaz, 1982.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü's-Sikât*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi*. Trc. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 4. Bs. Beyrut: Mektebü Maarif, 1981.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye Tercümesi*. Trc. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yay., 1994.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1967.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, 1955.

İbn Müzâhim, Ebü'l-Fazl el-Minkârî et-Temîmî. *Vak'atu Sıffîn*. Kahire: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1981.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Trc. Abdullah Yıldız - Abdurrahman Elmalı - Ahmet Aslan - Ali

Bakkal - Ayhan Erdoğan - Hikmet Akdemir - Mahmut Polat v.dğr. 2. Bs, 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yay., 2015.

İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa‘d b. Menî’ ez-Zührî. *Tabakâtü’l-Kübrâ*. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1918.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhü’l-Medîneti’l-Münevvere : Ahbârü’l-Medîneti’l-Münevvere*. Cidde: Dârü’l-İsfahani, 1973.

İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdûddîn Abdisselâm. *Minhâcü’s-Sünneti’n-Nebeviyye*. Riyad: Câmiatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986.

İbnü’l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Avâsım Mine’l-Kavâsım fî Tahkikî Mevâkıfi’s-Sahabe Ba‘de Vefati’n-Nebi (s.a.v.)*. Kahire: Dârü’l-Kütübi’s-Selefiyye, 1405.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1985.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi’t-Târîh.* Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2002.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*. Trc. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İsferayînî, Ebü’l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir. *etTabsîr fi’d-Dîn ve Temyizu’l-Fırkati’n-Nâciyeti ani’l-Fraki’l-Hâlikîn*. Beyrut, 1983.

Kandehlevî, M. Yusuf. *Hayatu’s-Sahabe*. İzmir: Işık Yayınları, 2006.

Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Mûsâ el-Eş'arî". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 190-192. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Karaman, Hayrettin - Özek, Ali - Dönmez, İbrahim Kafi - Çağrıcı, Mustafa - Gümüşçü, Sadrettin - Turgut, Ali. *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar). *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*. Paris, 1916.

Makdisî, Muhtâr b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîh*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye Tercümesi*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher (fî Tühafi'l-Eşrâf mine'l-Mülûk ve Ehli'd-Dirâyât)*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübrâ, 1964.

Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber. *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. Kahire: Dâru Nehdati Mısr, t.y.

Önkal, Ahmet. "Amr b. Âs". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 79-81. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

Özaydın, Abdulkerim. "EŞTER". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 486-487. İstanbul, 1995.

Razi, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî. *Muhtaru's-Sıhâh*. İstanbul, 1980.

Seyyid, Eymen Fuad. "Kahire". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 173-175. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.

Şehristanî, Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut, 1986.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Niḥal*. 2. Beyrut, 1975.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*. Beyrut, 1405.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Tarîhü't-Taberî : Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Tarîhu'r-Rusu'l ve'l-Mulûk*. Beyrut: Dâru'l-Maârif, ty.

Uyar, Mazlum - Büyükara, Mehmet Ali - vd.. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.

Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakid el-Eslemî. *el-Megâzî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1966.

Watt, Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 4. Baskı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 1981.

Ya‘kûbî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kūb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh. *Tarihü’l-Yakubî.* Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

Yıldırım, Mustafa. *Islâm ve Medenî Yargılama Hukukunda Tahkîm*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2002.

Yiğit, İsmail. “Sıffîn Savaşı”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 107-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhü’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A‘lâm*. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1996.

Zerkâ, Mustafa. *el-Medhalü’l-Fıkhiyyü’l-Âmm*. Dımaşk, 1964.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A‘lâm : Kamûsu Terâcim li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ*.